

“KUNSTIAJALUGU ON JU SIINSES ÜLIKOOLIS UUS DISTSIPLIIN.” TARTU ÜLIKOOLI KUNSTIAJALOO KABINETI RAJAMINE

Eero Kangor

Eesti professionaalne kunstiteadus tähistab 2022. aastal 100. juubelit, kuigi kunstiajaloo tegeldi Eestis ka varem. Kohaliku ajaloo uurimise, allikate publitseerimise, muinsuste ja mälestiste joonistamise ning kunstikogumisega tegeldi Eesti aladel juba 18. sajandil, kuid sihipärasele ajaloo- ja kunstimälestiste uurimisele panid 19. sajandil aluse kodu-uurimuslikud ajalooseltsid.¹ 1802. aastal taasavatud Tartu keiserlikus ülikoolis õpetati kunstiajalugu üldise esteetikaaine raames.² 1919. aastal avati Tartu ülikoolis esmakordselt kunstiajaloo õppetool, kus 1922. aastal asus tööle Rootsi päritolu professor Tor Helge Kjellin (1885–1984).³

Eesti ajalooteaduste kujunemislöö mõtestamine algas juba 1960. aastatel, mille kokkuvõttena ilmus 1970. aastal Endel Laulu toimetatud artiklikogumik “Leninlik etapp Eesti ajalooteaduses”.⁴ Kunstiajaloo uurimisest kirjutas selles kogumikus Mart Eller, käsitledes kunstiajaloo õppetooli rajamist ja H. Kjellini tegevust väga põgusalt.⁵ Alles kümme aastat hiljem, seoses eesti kunstiteadlase Voldemar Vaga (1899–1999) 80. juubeliga, ilmus Ellerilt järgmine kirjutis sel teemal.⁶ 1979. aastal avaldas Mirjam Peil

¹ Juta Keevallik, “Kunstiüü”, *Eesti kunsti ajalugu 4, 1840–1900*, toim Juta Keevallik (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2019), 24–27.

² Juta Keevallik, *Kunstikogumine Eestis 19. sajandil. Kunstiteadus Eestis 19. sajandil* (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1993), 92. Üle-eelmisel aastal ilmus Jaanika Andersoni, Janika Pälli, Moonika Teemuse ja Ivo Voldi toimetamisel põhjalik artiklikogumik Karl Morgensterni elust ja tegevusest Tartu ülikooli esteetikaprofessorina, *Qui vult, potest. Karl Morgenstern 250* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020).

³ Eesti kunstiteaduse aastasada tähistatakse tervet aastat läbiva programmiga, sh konverentsiga, mis toimus 8.–9. aprillil 2022 Tartus ja Tallinnas, ning vastsete doktorite loengutega, vt *Eesti kunstiteaduse aastasada*, <https://kunstiteaduseaastasada.wordpress.com> (16.04.2022).

⁴ *Leninlik etapp Eesti ajalooteaduses. Historiograafilisi artikleid*, toim E. Laul (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Kirjastus “Eesti Raamat”, 1970).

⁵ *Ibid.*

⁶ Mart Eller, “Professor Voldemar Vaga, kunstiajaloolane ja pedagoog”, *Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt*, 3 (1980), 6–24 (artikkel valmis 1978).

Tartu ülikooli arhiivi materjalidel põhineva lühiartikli, milles tutvustas kunstiajaloo õppetooli rajamist ning kunstiajaloo õppejõudude tegevust 1919.–40. aastal.⁷ Pikemalt käsitles Tartu ülikooli osa Eesti kunstiteaduses 1920.–30. aastatel taas M. Eller 1983.⁸ ja 1986.⁹ aastal ilmunud artiklites. Järgnevatel aastakümnetel tugineti üldistuste tegemisel peamiselt eelnevatel tekstidele.

Eesti kunstiteaduse varasema historiograafia teemade juurde on tagasi pöördutud seoses nende kunstiteadlaste juubelitega, kes said erialase hariduse sõjaeelses Tartu ülikoolis.¹⁰ Rohkem on tegeldud Tartu ülikooli teise kunstiajaloo-professori, samuti rootslase Sten Ingvar Karlingiga (1906–88), kes töötas Tartus pikemat aega (1933–41) ning kelle õpilased andsid väga olulise panuse Eesti kunstiteaduse kujundamisse Nõukogude okupatsiooni perioodil, aga ka hiljem.¹¹ Eesti professionaalse kunstiteaduse kõige varasema perioodi käsitlemine on viimaste aastakümneteni jäänud põgusaks peamiselt seetõttu, et uut teaduslikku informatsiooni lisada võimaldavad arhiivid asuvad Rootsis.¹² Viimasel aastakümnel tekkis mul võimalus

⁷ Mirjam Peil, “Kunstiteadlased Tartu ülikoolis 1919–1940“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 7 (1979), 119–126.

⁸ Mart Eller, “Tartu Ülikooli osast eesti kunstiteaduses 1920–1930-ndail aastail, I”, *Kunstiteadus. Kunstikriitika*, 5 (1983), 61–75 (artikkel valmis 1980).

⁹ Mart Eller, “Tartu Ülikooli osast eesti kunstiteaduses 1920–1930-ndail aastail, II”, *Kunstiteadus. Kunstikriitika*, 6 (1986), 158–173 (artikkel valmis 1984).

¹⁰ Ühe näitena olgu toodud Tiina Abeli ja Piret Lindpere toimetatud kogumik, milles ilmusid ettekanded 21.–22. oktoobril 1999 toimunud konverentsilt, millega tähistati professor Voldemar Vaga 100. sünniaastapäeva (*Eesti kunstiteadus ja -kriitika 20. sajandil. Eesti Kunstiakadeemia Toimetised* 9 (2002)).

¹¹ *Sten Karling and Baltic Art History Estonian Academy of Arts Proceedings* 6, ed. by K. Kodres, J. Maiste, V. Vabar. (1999). *The Problem of Classical Ideal in the Art and Architecture of the Countries around the Baltic Sea. Estonian Academy of Arts Proceedings* 13, ed. by K. Kodres, P. Lindpere, E. Näripea (2003).

¹² Eero Kangor, *Tartu Ülikooli esimese kunstiajaloo-professori Tor Helge Kjellini õppe- ja uurimistöe materjalide kataloog. Rootsi Riigiarhiivis Stockholmis, Uppsala Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja muusikaosakonnas ning Lundi Ülikooli Raamatukogu käsikirjade osakonnas säilitatavate materjalide kataloog* (käsikiri, 2014). 2015 õnnestus mul tutvuda ka Kjellini kõige mahukama arhiiviga Värmlandi muuseumis. Soovin tänada Eesti Kunstiakadeemia kunstiteaduse professorit Krista Kodrest, kelle personaalse uurimistoetuse abil sain külastada Kjellini arhiive Rootsis (PUT788 “Kunsti ajalooalade: kunstiajaloo-alane teadmisloome Eestis muutuvate ideoloogiate ja distsiplinaarsete arengute ühisväljal 01.01.2015–31.12.2018”). Rootsi arhiividega on mul võimaldanud tutvuda ka Euroopa Sotsiaalfondi programmi DoRa stipendiumid. Haridus- ja Teadusministeeriumi rahvusaaslaste programmi raames pakutavatest võimalustest Rootsi arhiivide külastamiseks teavitas mind Tallinna ülikooli ajaloo instituudi vanemteadur Priit Raudkivi. Rootsi kunstiajaloolastega aitas kontakte luua Tallinna ülikooli kunstiajaloo professor Kersti Markus. Siinse uurimisteema juurde jõudsin aga juba 2005. a tänu Tartu ülikooli kunstiajaloo lektorile Juta Keevallikule, kes soovitas mind oma kolleegile

nende arhiividega tutvuda ning olen avaldanud sel teemal mitu artiklit.¹³ Selles artiklis süvenen professor Kjellini tegevusse Tartu ülikooli kunstiajaloo kabineti rajamisel, mida varasemates uurimustes on vaid põgusalt mainitud,¹⁴ ning tutvustan mõningaid näiteid sarnastest arengutest akadeemilise kunstiajaloo kujundamisel Saksamaal, Rootsis ja Soomes.

Tartu ülikoolis kunstiajaloo õpetamisele ja Eesti kunstiajaloo uurimisele alust pannes lähtus Kjellin oma varasemast kogemusest kunstiajaloo õppejõu ja uurijana Rootsis. Professionaalsete kunstiajaloolaste koolitamisel Eestis olid talle eeskujuks Rootsi ülikoolid, kus ta oli ise õppinud ja töötanud. Tartu ülikooli kunstiajaloo kabinetist pidi saama Eesti arhitektuuri- ja kunstiajaloo uurimiskeskus koos vajalike kogude ja arhiiviga, mis said oluliseks Eesti muinsuskaitse arengule. Ükski uuendus ei saa aga teoks ilma vastuseisuta – uue eriala professoril tuli näha palju vaeva, et põhjendada kunstiajaloo ning Eesti alade arhitektuuri ja kunstipärandi uurimise vajadust. Seda pärandit peeti baltisakslastega seotuks ning “võõraks”.¹⁵

Kaur Altoale riikliku programmi “Humanitaar- ja loodusteaduslikud kogud” projekti “Tartu Ülikooli kunstiajaloo õppetooli foto- ja klaasnegatiivide kogu korrastamine ja ajakohastamine” täitjaks. Tehtud tööst avaldasin kokkuvõtte artiklis “Art Historical Photograph Collection of the University of Tartu. From the past to the future”, *Baltic Journal of Art History* (2009), 153–178.

¹³ Eero Kangor, “Looking for the Professor and Defining Estonian Academic Art History”, *Meno istorija ir kritika. Art History & Criticism*, 7 (Kaunas: Vytauto Didžiojo Universiteto Leidykla, 2011), 166–179; Eero Kangor, “Tartu Ülikooli kunstiajalooõpetuse moderniseerimisest ja kollektsioonide rollist kunstiajaloo professori valimistel aastatel 1919–1921”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 40 (2012), 93–119; Eero Kangor, “Miks ei saanud ühestki tüdrukust kunstiajaloolast?“, *Kultuurileht Sirp*, 26.05.2017, 30–31; Eero Kangor, “Kjellini lühike, kuid viljakas aeg Tartus”, *Kultuurileht Sirp*, 02.08.2019, 24–25; Eero Kangor, “Sakste värk ja liigne luksus? Kunstiajaloo kohast eesti rahvusülikoolis ja Eesti Rahva Muuseumis”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 47 (2019), 63–83; Eero Kangor, ““Rootslasena oli ta meile võõram.” Kunstiajaloolane Helge Kjellin inimese, õppejõu ja teadlasena”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 48 (2020), 104–133; Eero Kangor, “Kunsti-ajalugu kui rahvusteadus. Tartu Ülikooli kunstiajaloo õppetooli rajamisest ja esimese professori valimisest 1920.–1921. aastal”, *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, 30, 1/2 (2021), 7–38.

¹⁴ Kunstiajaloo õppetöö korraldust on käsitletud nii M. Peil kui ka M. Eller oma 1983. aastal ilmunud artiklis ning seda käsitlen põhjalikumalt ka ajakirjas *Baltic Journal of Art History* ilmuvas artiklis.

¹⁵ Kristina Jõekalda, ““Võõra” pärandiga leppimine ja lepitamine. 1920.–1930. aastate debatid ajaloolise arhitektuuri väärtuse ja kaitse üle”, *Maastik ja mälu. Pärandiloomed arenguhooni Eestis*, toim L. Kaljundi, H. Sooväli-Sepping (Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2014), 182–245.

Uue distsipliini rajamisest Tartu ülikoolis

Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli rajajad nägid Põhjamaade eeskujul rahvus-ülikoolis ette ka “esteetika ja üldise kunstiajaloo õppetooli”.¹⁶ Piduliku avaaktuse ajaks 1. detsembril 1919 polnud aga kunstiajaloo professorit veel leitud.¹⁷ Alles pärast seda, kui Eesti riik oli omandanud osa Liphartide Raadi mõisa kunstikogust,¹⁸ saatis filosoofiateaduskond 9. juunil 1920 kandidaatide leidmiseks kirjad Soome, Rootsi ja Saksamaa kunstiteadlastele. Mirjam Peil on maininud mitmeid tuntud või hiljem tuntust kogunud kunstiajaloolasi,¹⁹ kellest mõni Tartusse tööle tulemise vastu huvi tundis.²⁰ 1921. aasta juunis osutus valituks Lundi ülikooli kunstiajaloo dotsent, rootslane Helge Kjellin, kes saabus Tartusse 17. jaanuaril 1922.²¹ Juba mõne päeva pärast, 23. jaanuaril, pöördus ta ülikooli valitsuse poole, et saada ruume kunstiajalooseminari jaoks:

Kunstiajalugu on ju siinses ülikoolis uus distsipliin, seepärast pole ülikooli raamatukogu kunstiajaloolise kirjandusega eriti hästi varustatud. Selleks, et õppetööd parimal viisil korraldada, olen oma raamatukogu osade kaupa kaasa võtnud [...], sellele lisaks veel mõnituhat pilti, diapositiivi jne. Kunsti[ajaloo]seminaris võiks olla ka võimalus hoiustada joonistusi ja graafikat, sest need oleks õppetöö seisukohalt väga huvipakkuvad ja vajalikud. [...] Ma sooviksin hankida sellist materjali, mis võimaldaks erinevaid graafikatehnikaid tutvustada. Sellist materjali olen ma kogunud näiteks Lundi Ülikooli kunstimuuseumi jaoks ja olen seal ka graafikakogud korrastanud. Selleks, et kunstiteoseid, mis kuuluvad avalikesse või erakogudesse, oleks võimalik põhjalikumalt ja rahulikult uurida, oleks samuti tarvis kunstiseminari, mis oleks eraldi teistest [ülikooli] seminaridest. [...] Sellise seminari jaoks on mul enesestmõistetavalt vaja ka mõnda kappi või riuleid, samuti suurt lauda, kuhu peale saaks pilte ja kunstiteoseid panna, lisaks veel väiksemat kirjutuslauda, musta tahvlit ja umbes 15 tooli. [...] Oma loengute jaoks sellel semestril

¹⁶ Peeter Pöld, *Tartu Ülikool 1918–1929. Ülevaade Eesti ülikooli kujunemisest tema esimesel aastakümnel* (Tartu: Tartu Ülikool, 1929), 19. Kirjavahetuses kunstiajaloo professori kandidaatidega kasutatakse nimetust “esteetika ja üldise kunstiajaloo õppetool”. Rahvusarhiiv (edaspidi: RA), EAA.2100.5.257, l. 37.

¹⁷ Kangor, “Kunstiajalugu kui rahvusteadus”, 15.

¹⁸ *Ibid.*, 16.

¹⁹ Peil, “Kunstiteadlased Tartu ülikoolis 1919–1940”, 119.

²⁰ Kangor, “Kunstiajalugu kui rahvusteadus”, 23–29.

²¹ Kjellini 1922. aasta kalender. Värmlandi Muuseumi Arhiiv (edaspidi VMA), Helge Kjellini fond (edaspidi HKF), 305. Nagu tollal tavaks, teatati tema saabumisest ajalehtedes. *Postimees*, 19.01.1922; *Kaja*, 20.01.1922; *Päevaleht*, 22.01.1922.

Kujutis 1. Kunstiajaloo kabineti esimene asukoht Rüütli 2 III korrus. Autor: Johannes Pääsuke, 1914. ERM Fk 349-163

on mul vaja ka valguspilte [slide] ja kuna minu enda diapositiividest kahjuks ei piisa, palun luba puuduolevaid valmistada lasta.²²

Kunstiajalugu “uueks distsipliiniks” nimetades ei olnud professor ignorantne Tartu ülikooli kunstiajalooõpetuse traditsioonide suhtes, kuid et varem oli kunstiajalugu õpetatud klassikalise filoloogia õppekava raames või ülikooli joonistuskoolis,²³ tuli antiigist “uuema” ja “üldise” kunstiajaloo õpetamist iseseisva erialana tööpoolest alustada tühjalt kohalt, luua õppeplaan ja erialakogud ning taotleda selleks vajalikke ressursse, mis

²² RA, EAA.5.361, l. 1: Kjellini kiri ülikooli valitsusele, 23.01.1922.

²³ Eller, “Tartu Ülikooli osast eesti kunstiteaduses 1920–1930-ndail aastail, I”, 61.

tähendas võistlemist praktilisemate ja “rahvuslikumate” erialadega. Tartu ülikooli rajajad pidasid kunstiajalugu üldharivaks aineks, mitte rahvusteaduseks, kuigi saksakeelsetes ja Põhjamaade ülikoolides oli pärast kunstiajaloo akadeemilist iseseisvumist hakatud selle teooriatesse põimima ka rahvuslikke ideoloogiaid.

“Empiiriline” pööre kunstiajaloo uurimises, mis tõi kaasa uue kunstivaatlemisviisi, oli toimunud 18. sajandi keskel.²⁴ Ent veel 19. sajandi lõpulgi tugineti kirjalike allikate ja ajaloolise kunstikirjanduse filoloogilisele uurimisele, et konstrueerida nende põhjal kunstiajaloo fakte esteetiliste teooriate toetuseks. Filoloogilise uurimistöö kõrvale astus üha kindlamalt kunstiteoste vahetul vaatlusel ning visuaalsel analüüsil rajanev “uus” kunstiajalugu, milleks pakkusid uurimismaterjali sagenenud uurimisreisid ja väljakaevamised ning võimalus tutvuda antiikkunsti originaalteostega Kreekas. Originaalteoseid said omandada vaid vähesed, mistõttu tekkis plahvatuslik vajadus ka erinevais materjalides ja suurustes reproduktsioonide järele. Kõige olulisemaks sai reprodutseeriv graafika, kuid tõeline murrang “objektiivsete” visuaalsete teadmiste loomisel toimus fotograafia kasutuselevõtuga. Foto võimaldas vaatljal mikroskoopi kasutava loodusteadlase sarnaselt keskenduda konkreetsele tegelikkusest välja lõigatud osale, et seda põhjalikult analüüsida.²⁵ Kunstiajaloolane sai foto abil täpselt eritleda kunstiteose ja arhitektuuri iseloomulikke elemente ning neid võrreldes leida seoseid erinevais kohtades asuvate objektide, ühe või mitme kunstniku teoste vahel ja teha vastavalt kehtivatele arusaamadele üldistusi kunstiajarengu kohta. Selline menetlus vastas hästi positivistliku teadmisloome olemusele ning võimaldas kunstiajalool püüelda loodusteadustes kehtestunud teadusideaali poole. 20. sajandi alguseni said fotograafia võimalusi endale lubada küll vaid jõukamad teadlased ja ülikoolid, kuid tehnoloogia odavnedes muutusid foto- ja slaidikogud ning fotolaborid kunstiajaloo õppetoolide kohustuslikuks osaks.²⁶

²⁴ Jutta Keevalik, “Koopia, reproduktsioon, kunstiajalugu. Otto Magnus von Stackelberg ja Karl Morgenstern”, *Meistriteoste Lummus. Koopia 19. sajandil. Eesti Kunstimuseumi toimetised*, 1 (2007), 77.

²⁵ Kathrin Maurer, *Visualizing the Past. The Power of the Image in German Historicism* (Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2013), 79.

²⁶ Helena E. Wright, “Developing a Photographic Collection National Museum of American History”, *History of Photography*, 24/1 Spring (Oxon: Routledge, Taylor & Francis, 2000), 1.

Kunstiajaloo instituutide kujunemine saksakeelsetes ülikoolides

Kunstiajaloo eriala akadeemiline iseseisvumine sai alguse saksakeelsetes maades. Kui 18. sajandil ja 19. sajandi algul oli kunstiajalooõpetus seotud joonistusõpetuse, esteetika, klassikalise filoloogia ja kirjandusteadusega, siis 19. sajandi jooksul hakkas kujunema kunstiteoste ja arhitektuuri visuaalsel analüüsil põhinev eriala. Saksamaa üks vanemaid kunstiajaloo instituute asub Bonnisis,²⁷ kus “keskmise ja uuema kunstiajaloo” esimeseks professoriks kutsuti 1860. aastal tuntud teadlane Anton Springer (1825–1891). Springeri arvates oli “kujutavate kunstide arengu seaduspärasuste” mõistmiseks vaja eelkõige harjutada kunstiteoste võrdlevat analüüsi.²⁸ Selleks pidid üliõpilased seminarides fotode järgi harjutama kunstiteoste dateerimist ning stiiliajaloolist ja geograafilist määramist.²⁹ Springeri-aegseid õppekogusid Bonnisis säilinud pole, kuigi arvatavasti külastas ta üliõpilastega kunstimuseumi kipsvalandite kogu.³⁰ Õppetooli raamat- ja pildikogudele pani aluse järgmine professor Carl Justi (1832–1912).³¹ Talle järgnenud professor Paul Clemen (1866–1947) pikaajase töö tulemusena sai Bonni instituudist Reinimaa kunstipärandi uurimiskeskus.³² Clemen täiendas oluliselt instituudi raamatukogu, pani aluse fotokogule, täiendas kipsvalandite kogu ning avas 1913. aastal instituudi sisehoovis skulptuuri-saali. Nende kulukate uuenduste finantseerimisele aitas kaasa tema asutatud kunstiajaloo instituudi sõprade ühing.³³

²⁷ *Kunsthistorisches Institut der Universität Bonn. Institutsgeschichte*, <https://www.khi.uni-bonn.de/de/Institut/Institutsgeschichte> (03.09.2020).

²⁸ Kathryn Brush, *The Shaping of Art History: Wilhelm Vöge, Adolph Goldschmidt, and the Study of Medieval Art* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 27.

²⁹ *Ibid.*, 28.

³⁰ Bonni ülikooli kunstimuseumile pani aastatel 1819–54 aluse selle esimene direktor, arheoloogiaprofessor ja ühtlasi ülikooli raamatukogu direktor F. G. Welcker (1784–1868). Jaanika Anderson, “Karl Morgenstern antiikkunsti ja -arheoloogia õpetajana”, *Qui vult, potest. Karl Morgenstern 250*, toim J. Anderson, J. Päll, M. Teemus, I. Volt (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020), 142. Seejärel tegutsesid kunstimuseumi direktorina klassikalised arheoloogid Otto Jahn (1819–69), Reinhard Kekulé (1839–1911) ning Tartust tulnud Georg Loeschcke (1852–1915), <https://www.antikensammlung.uni-bonn.de> (15.06.2021).

³¹ 1886–9 töötas seal abilisena ja sai oma esimesed praktilised kogemused tuntud kunstiajaloolane Aby Warburg (1866–1929). Brush, *The Shaping of Art History*, 28.

³² Enne professoriks valimist oli P. Clemen aastaid töötanud Reinimaa muinsuskaitsejuhina (sks k *Provinzialkonservator der Denkmalpflege im Rheinland*).

³³ Clemen loodud kipsvalandite kogu hävis pommitamisel Teises maailmasõjas, kuid instituudi raamatukogu säilis, *Die ursprüngliche Sammlung von Gipsabgüssen*, <https://www.khi.uni-bonn.de/de/Paul-Clemen-Museum/Schausammlung> (03.09.2020).

Berliini ülikooli kunstiajaloo professori Herman Grimmi sõnul pidi kunstiajalugu õpetama “õigesti” mõistma muuseumidesse kogutud kunsti.³⁴ Ta hakkas alates 1875. aastast koguma õppetooli juurde erikogusid, millest hiljem kujunes kunstiajaloo instituut. Erilist huvi tundis ta fotograafia vastu ning hakkas oma loengutes kasutama slaidiprojektsiooni, mida ta innukalt ka erialakirjanduses propageeris. Grimmi õppetegevus keskendus peamiselt kunstiajaloo üldteadmiste edasiandmisele, st kunstiajaloole kui üldharivale ainele. Tema kaasaegsed muuseumitegelased ja juhtivad kunstiajaloolased ei olnud sellega rahul, sest nägid üha suurenevat vajadust kunstiajaloo haridusega spetsialistide järele.³⁵ Lahendust sellele hakkas otsima Grimmi järglane Heinrich Wölfflin (1864–1945). Tema populaarsetel nn avatud loengutel said kunstiajaloo üldteadmisi paljud üliõpilased, aga neid külastasid ka huvilised väljastpoolt ülikooli. Uuendusliku õppemethodina seati sisse seminarid, kus koolitati spetsialistidena välja väiksemat rühma üliõpilasi.³⁶ Kunstiteoste analüüsi eesmärgil hakkasid kunstiajaloo instituudi kogud lisaks slaididele³⁷ täienema mitmesuguste muude pildikogude, sh fotode ja erialakirjandusega. Veel ühe uuendusena taastas Wölfflin instituudi juures joonistuskooli, et arendada kunsti mõistmist kunstiharastuse kaudu. Wölfflini järglane Adolph Goldschmidt (1863–1944) jätkas kogude täiendamist.³⁸ Erinevalt oma eelkäijast ei piirdunud Goldschmidt oma seminarides kunsti tundmaõppimiseks kunstireprode kasutamise ja Berliini muuseumikogudega, vaid viis oma üliõpilased tutvuma ümbruskonna arhitektuuri ja kunstiga.³⁹

Kõige suurejoonelisemalt õnnestus oma visiooni realiseerida Richard Hamannil (1879–1961).⁴⁰ Kohe pärast 1913. aastal Marburgi ülikooli kunsti-

³⁴ Annette Dorgerloh, “...zum Versuch verpflichtet, Brücken zu schlagen”. Skizzen zum Berufshabitus des Kunsthistorikers im wilhelminischen Berlin”, *In der Mitte Berlins. 200 Jahre Kunstgeschichte an der Humboldt-Universität*, ed. by H. Bredekamp, A. S. Labuda (Berlin: Gebr. Mann Verlag, 2010), 118.

³⁵ Dorgerloh, “...zum Versuch verpflichtet, Brücken zu schlagen”, 141–142.

³⁶ Brush, *The Shaping of Art History*, 39. Wölfflini seminare on oma mälestustes kirjeldanud ka tema juures õppinud Rootsi kunstiajaloolased. Dan Karlholm, “Vetenskapens vardag”, *8 kapitel om konsthistoriens historia i Sverige*, ed. by B.-I. Johansson, H. Pettersson (Stockholm: Raster Förlag, 2000), 95.

³⁷ Tema lahkumise hetkeks oli kogutud 15 000 slaidi ja 1300 erialast köidet.

³⁸ *Institut für Kunst- und Bildgeschichte. Gründung*, <http://www.kunstgeschichte.hu-berlin.de/institut/geschichte/gruendung/> (03.09.2020).

³⁹ Brush, *The Shaping of Art History*, 39.

⁴⁰ Wölfflini ja Goldschmidti õpilasena oli ta valinud oma kitsamaks huvialaks saksa ja prantsuse keskaegse arhitektuuri ja skulptuuri. Jost Hermand, *Der Kunsthistoriker Richard Hamann. Eine politische Biographie (1879–1961)* (Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2009).

ajaloo professoriks valimist asutas ta erialainstituudi.⁴¹ 1927. aastal valmis Hesseni liidumaa omavalitsuse toel ülikooli 400. juubeliks suurejooneline kunstiajaloo instituudi õppehoone.⁴² Oma nelja siseõue ümbritseva kolmekordse hoonetiivaga meenutab see keskaegset kloostrit. Traditsioonilisele arhitektuurile viitavad kõrge kelpkatus ja fassaadidetailid ning kohalik ehitusmaterjal ja -stiil. Maja, mis polnud mõeldud mitte ainult kunstiajaloo õppetöök, vaid toimis ka kohaliku kultuurikeskusena, pidi oma hoolikalt läbimõeldud arhitektuuriga peegeldama kogukonna väärtusi ja mõjuma väärilikalt, et tagada projekti realiseerimine majandussurutise tingimustes.⁴³

Marburgi kunstiajaloo instituudi arhitektuurses kavatises lähtuti traditsioonidest, instituudi sisulistes uuendustes Hamann järeleandmisi ei teinud. Ta tahtis kujundada uusima tehnoloogilise sisseseadega kaasaegset õppe- ja uurimiskeskust, mis võimaldaks luua sünergiat kunstiajaloo ja sellele lähedaste distsipliinide vahel. Kunstiajaloo kõrval olid siin veel klassikalise, kristliku ja uuema arheoloogia ning muusika- ja kunstiõpetuse osakonnad. Hoone tänavapoolses tiivas asus läbi kahe korruse ulatuv muuseum arheoloogiakogude, liidumaa kunstipärandi ja Marburgi kohaliku kunsti ekspositsioonidega ning maaligalerii. Soklikorrusel asusid kunstiajaloo ja kristliku arheoloogia raamatu- ja teaduskogud, seminari- ja loengusaalid ning tehnilised ruumid, nt diapositiivide ruum ja fotolabor.⁴⁴

Võrreldava mastaabiga asutuse loomine Soome oli plaanis Viini professoril Josef Strzygowski (1862–1941), kes oli 1920. aasta algul kutsutud soomerootslaste Åbo Akadeemiasse Turus. Strzygowski plaanis sinna kolida koos paljulapselise pere ja suurte teaduskogudega, milleks ta kavandas 22 ruumist koosnevat kunstiajaloo instituuti. Seal pidid asuma loengusaal, raamatukoguga seminariruum, ruumid uurimiskogude, sh diateegi, fotode ja muude pildikogude jaoks ning fotolabor, seminari juhataja ja sekretäri tööruumid ning lõpuks seminarijuhataja korter. Sellisel kujul tema sooviga ei realiseerunud.⁴⁵

⁴¹ *Geschichte des Kunstgeschichtlichen Instituts der Philipps-Universität Marburg*, <https://www.uni-marburg.de/de/fbo9/khi/institut/institutsgeschichte> (06.09.2020).

⁴² Kathryn Brush, "Marburg, Harvard, and purpose-built architecture for art history, 1927", *Art history and its institutions. Foundations of a discipline*, ed. by E. C. Mansfield (London, New York: Routledge, 2002), 67–68.

⁴³ *Ibid.*, 68–69.

⁴⁴ *Ibid.*, 69–72.

⁴⁵ Lars Berggren, "Josef Strzygowski – en främmande fågel i Finland", *Taidehistoriallisa tutkimuksia. Konsthistoriska studier*, 36 (Helsinki: Taidehistorian Seura, 2007), 89–90.

Helge Kjellini õpingud Rootsi akadeemilise kunstiajaloo murranguperioodil

Rootsi ülikoolides, kus 19. sajandil õpetati kunstiajalugu koos esteetika ja kirjandusajalooga, toimus kunstiajaloo akadeemiline iseseisvumine 20. sajandi algul üliõpilaste initsiatiivil. 1901. aastal esitasid nad Rootsi kuningale palve palgata eraldi kunstiajaloo õppejõud. 1908. aastal kutsuti Uppsala ülikooli esimeseks kunstiajaloo dotsendiks Berliini ülikoolis doktorikraadi kaitsnud Johnny Roosval. Uppsalas alustas 1907. aastal kirjandusajaloo õpinguid ka Helge Kjellin, kes hakkas Roosvali juures kunstiajalugu õppima juba järgmisel aastal. Roosval oli karismaatiline lektor, kes tundis suurt huvi Rootsi keskaegse sakraalkunsti vastu ning innustas sellega tegelema ka oma õpilasi. Ta tutvustas neile Upplandi maakirikuid, mida koha peal uurimas käidi ja mille põhjal valmisid seminaritööd.

Roosval tahtis Rootsi kunstiajaloo uurimise ja õpetamise ümber kujundada Saksamaa eeskujul. Koos Axel Romdahliga toimetas ta 1913. aastal ilmunud "Rootsi kunstiajaloo", mille eessõnas pandi kirja Rootsi "uue" kunstiajaloo kredo. Esteetiliste küsimusepüstituste asemel nähti peamise ülesandena Rootsi kunstiajaloo võrdlevat uurimist, mille eelduseks oli kohaliku kunstipärandi põhjalik tundmaõppimine. Sellega olid kunstimuuseumid ja muinasteadlased algust teinud juba varem, kuid nüüd pidid seda teadusliku süstemaatilisusega jätkama ülikoolis erihariduse saanud spetsialistid. Saksamaa eeskujul keskendus Rootsi kunstiajaloolaste uus põlvkond kodumaa keskaegsele kunstiajaloole. 1910. aastal korraldasid Roosval, Sigurd Curman ja Carl R. af Ugglas Strängnäsi vanema kirikukunsti näituse, mille eesmärgiks oli "äratada" üldsuse "uinunud" huvi keskaegse kirikukunsti ja kultuuripärandi vastu. Näitus oli ettevalmistuseks uurimisprogrammile, mille eesmärgiks sai kõigi Rootsi kirikute inventeerimine ning publitseerimine.⁴⁶ Umbes 3000 kiriku ning neis leiduvate väärtuste kirjeldamisega alustamine nõudis hulga abilisi, kes leiti üliõpilaste hulgast. Nii osales ka Kjellin oma õpetajaga mitmekümne Upplandi ja Gotlandi kiriku uurimisel ning jätkas 1911. aastal iseseisvalt Värmlandi kirikute uurimist.⁴⁷

Uppsala ülikooli lõpetas Kjellin 1913. aastal kunstiajaloolasena, kuid omandas arheoloogilistel välitöödel teadmisi ka kirikute ehitusarheoloogiliseks uurimiseks. Pärast ülikooli lõpetamist asus Kjellin tööle Stockholmi Riikliku Ajaloomuuseumi kirikukunsti osakonda. 1913. aastal usaldati

⁴⁶ *Sveriges kyrkor: Konst- och kulturhistoriskt inventarium*, <http://samla.raa.se/xmlui/handle/raa/7> (08.01.2022).

⁴⁷ Kangor, "Rootslasena oli ta meile võõram", 126.

talle Hudiksvalli kirikukunsti näituse ettevalmistamine ning 1914. aastal saadeti ta uuendama Malmö muuseumi ekspositsiooni. Seejärel tegutses Kjellin pikemat aega Lõuna-Rootsis. Ta kaasati 1914. aastal Malmös avatud Balti käsitöö ja kunsttööstuse näituse kirikukunsti väljapaneku koostamisse, milleks tal tuli Lundi ülikooli professori Ewert Wrangeli ja Lundi ajaloomuuseumi direktori Otto Rydbecki juhendamisel läbi uurida 120 Skåne kirikut.

Arvatavalt Wrangeli ettepanekul jätkas Kjellin seejärel õpinguid Lundis. Wrangel oli vanema põlvkonna kirjandusajaloolane ja esteetik, kes hakkas Rootsi keskaegse arhitektuuriga tegelema alles 20. sajandi algul. 1914. aastal oli ta reisinud ka Vene impeeriumi Läänemere provintssidesse (sh Eesti aladele), kus elasid tema sugulased. Kunstiajaloo õpetamisel oli Wrangel uuenduslik, võttes esimesena Rootsis loengutes kasutusele *skioptikon*'i ehk slaidiapaaraadi. Lundi ülikooli kunstiajaloo instituudist Wrangeli ajal saame aimu tema järglase Ragnar Josephsoni (1891–1966) mälestustest.⁴⁸ Seal olid raamatukogu, etnograafiline kogu,⁴⁹ professori kabinet ja seminariruum, mida kasutati ka näitusesaalina. Wrangel oli viimasest kujundanud esindusliku maaligalerii, kuhu olid teoseid annetanud tema sõbrad ja kinkinud Skåne kunstnikud.

Nähtavasti Wrangelist mõjutatuna kirjutas Kjellin ka oma doktoritöö Lundi ülikoolis mitte Rootsi keskaegse kunstiajaloo teemal, vaid hoopis Värmlandist pärit maalikunstniku Uno Troili (1815–75) loomingust. Pärast doktoritöö kaitsmist asus Kjellin 1917. aastal sealsamas tööle dotsendina. Ta pidas loenguid nii keskaegsest kui ka kaasaegsest kunstist, aga ka Bütsantsi ja Vene kunstist. Üliõpilastele tutvustas ta graafilisi kunste ja nende kataloogimist, väisas nendega ülikooli antiigikogusid, korraldas neile ekskursioone muuseumidesse, kirikutesse ja näitustele ning inventeeris nendega Skåne kirikuid. Õppetöö kõrvalt kandis Kjellin hoolt ülikooli kunstimuuseumi eest ja kureeris näitusi Malmös ja Stockholmis. 1919. aastal sai Kjellin riikliku stipendiumi viiekuuliseks Euroopa-reisiks, mis võimaldas tal tutvuda Saksamaa, Austria ja Taani muuseumide, kirikute, vanema kirikukunsti ja keskaegsete hauamonumentidega. 1921. aastal suvel reisis

⁴⁸ Ragnar Josephson, *Strimmar av liv* (Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1967), 81, 83.

⁴⁹ Rootsi etnograaf, kunstnik ja kunstiajaloolane Nils Månsson Mandelgren (1813–99) kogus oma reisidel mitmesuguseid materjali Rootsi rahvakultuuri kohta, mille ta 1889. a Lundi ülikoolile annetas. Kollektiooni üle 100 000 eseme, sh Mandelgreni akvarellid, joonistused, kirjeldused ja märkmed, kujutavad endast väärtuslikku allikat nii arheoloogidele, kunstiajaloolastele kui etnoloogidele. Vt *Mandelgrenska samlingen*, <https://www.folklivsarkivet.lu.se/sok-i-samlingarna/mandelgrenska-samlingen/> (18.05.2020).

ta veel kaks kuud Tšehhoslovakkias, Itaalias, Jugoslaavias, Kreekas, Bulgaarias, Rumeenias, Türgis, Prantsusmaal ja Inglismaal.

Uurimistöös keskendus Kjellin sel perioodil peamiselt kirikukunstile. Ta jätkas Rootsi kirikute inventeerimist Värmlandis ja Skånes. Tema teaduslikust kompetentsist saab ülevaate 1928. aastal korraldatud Lundi ülikooli kunstiajaloo professori konkursi materjalidest. Professoriks kandideerisid kolm kunstiajaloodoktorit. Uppsala ülikooli professor A. Hahr tõi esile, et võrreldes hilisema Uppsala ülikooli professori Henrik Cornelli ja konkursi võitja Josephsoniga oli Kjellinil vähem teaduslikke töid. Hahr hindas Kjellini doktoritööd keskpäraseks ja pidas teaduslikult väärtuslikumaks tema 1918. aastal ilmunud uurimust Põhjamaade keskaegsetest hauamonumentidest. Roosval tunnustas Kjellini tööd Rootsi kirikute inventeerimisprogrammi kaastöölisena ja kiitis tema põhjalikkust. Teadustöö koha pealt arvas Roosval, et Kjellini olulisemad saavutused leidsid aset Tartu ülikooli professorina töötamise ajal.

Kjellin oli üks esimesi kunstiajaloo eriala lõpetajaid Rootsis ning sai mitmekülgse ettevalmistuse töötamiseks Tartu ülikooli kunstiajaloo professorina. Ta tegeles nii keskaegse kirikukunsti kui ka 19. sajandi maalikunstiga; osales arheoloogilistel väljakaevamistel ja tegeles ehitusarheoloogiaga; töötas muuseumis ja korraldas näitusi; õpetas ülikoolis ja pidas populaarteaduslikke loenguid. Euroopas ringi reisides oli ta tutvunud arhitektuuri- ja kunstipärandiga ning külastanud muuseume.

Tartu ülikooli kunstiajaloo kabineti rajamine

Kjellini meelitas Tartusse tema kaasmaalane, 1919. aastast Tartu ülikooli ladina keele ja klassikalise filoloogia professorina töötanud Johan Bergman (1864–1951).⁵⁰ Juba enne Tartusse saabumist oli Kjellin viimaselt uurinud Tartu ülikoolis olemasoleva kunstiajalookirjanduse ja kunstikogude kohta.⁵¹ Bergman tutvustas talle enda hoole all olevat “kunstiarheoloogia muuseumi”, kus oli üle 300 kipsvalandi, mündi ja gemmikogu antiikajast ning väike aga hea kogu vanakreeka originaalvaase Musta mere äärest. Suurem osa klassikalise muinasteaduse muuseumi kogudest evakueeriti Esimese maailmasõja ajal Venemaale Voroneži, kuigi Bergmani sõnul loodeti need 1922. aasta kevadeks tagasi saada.⁵² Bergman pakkus H. Kjel-

⁵⁰ Kangor, “Kunstiajalugu kui rahvusteadus”, 27.

⁵¹ *Ibid.*, 28.

⁵² Muuseumi Venemaale viidud varasid pole tänaseni õnnestunud tagasi saada, kuigi see oli Tartu rahulepingu järgi ette nähtud. Helmut Piirimäe, “Tartu Ülikooli avamine Eesti rahvusülikoolina”, *Universitas Tartuenssis 1632–2007*, toim T. Hiio, H. Piirmäe

linile kasutamiseks enda käsutuses olevat erialaraamatukogu. Ülikooli raamatukogu oli hästi varustatud varakristliku kunsti alase kirjandusega ning seda plaaniti täiendada ka muude teemadega. Liphartidele kuulunud Raadi mõisas leidis rohkelt kirjandust uuema kunsti kohta ning veel sai kasutada kunstiühingu Pallas raamatukogu, kus olid olemas paljud standardteosed ja kunstiteoste reproduktsioonid. Vajadusel võisid õppejõud Bergmani sõnul igal aastal vastavalt oma äranägemisele tellida kirjandust vähemalt 15 000 Eesti marga eest.

Tartusse saabumise järel hakkas Kjellin kohe uurima võimalusi erialaseminari loomiseks õppetooli juurde.⁵³ Rahvusülikooli loomisel oli seminare küll filosoofiateaduskonna õppetoolide juurde kavandatud,⁵⁴ kuid ülikooli valitsusel tuli ruumipuudusel piirduda filosoofiateaduskonna nn ühisseminariga endises ülikooli kirikus.⁵⁵ “Filoloogiline seminar” oli üliõpilastele mõeldud tööruum-raamatukogu, kus seminare ja harjutustunde pidada ei saanud, rääkimata teaduskogude hoiustamisest ja kasutamisest. Seepärast rajasid paljud professorid oma õppetooli juurde eraldi õppe- ja teaduskogudega seminari, mida suurusest sõltuvalt nimetati kas “seminariks”, “kabinetiks” või “instituudiks”.⁵⁶ Seal sai korraldada eriala üliõpilastele harjutustunde, proseminare ja seminare, mis olid erinevalt loengutest kohustuslikud.⁵⁷

Kjellin arvas samuti, et filosoofiateaduskonna ühisseminar tema vajadustele ei vasta. Kõigile avatud ühisseminari polnud ju võimalik luua sobivaid ja turvalisi hoiu- ja kasutustingimusi kunstiajalookogude, eriti erakogudest saadavate depositeide jaoks. Kjellin palus erialaseminari jaoks ruume Suurturu (Raekoja platsi) ja Rüütli tänava nurgal, mille ülikool oli alles hiljuti tagasi enda kasutusse saanud. Sinna olid juba asunud läänemeresoome keelte professor Lauri Kettunen fonetikalabor ja filosoofiadotsent Konstantin Ramuli eksperimentaalse psühholoogia ja pedagoogika labor.⁵⁸ Eelmisel sajandil olid selles majas elanud ja töötanud esteetikaprofessor J. K. S. Morgenstern ja ülikooliarhitekt J. W. Krause ning seal oli asunud

(Tartu: Tartu Ülikool, 2007), 303–304, vt ka *Dorpat-Jurjev-Tartu ja Voronež: ülikooli kollektiooni saatus. Kataloog. I* (Tartu: Tartu Ülikool, 2006), 13.

⁵³ RA, EAA.2100.5.361, l. 1: Kjellini kiri ülikooli valitsusele 23.01.1922.

⁵⁴ Pöld, *Tartu Ülikool 1918–1929*, 192.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ *Tartu Ülikool sõnas ja pildis 1919–1932* (Tartu: Tartu Ülikool, 1932), 21.

⁵⁷ Eller, “Tartu Ülikooli osast eesti kunstiteaduses 1920–1930-ndail aastail, I”, 62.

⁵⁸ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1922. a I poolaastal* (Tartu: Tartu Ülikool, 1922), 26.

ülikooli joonistuskool.⁵⁹ Kuigi Kjellin võis neist traditsioonidest teadlik olla, rõhus ta erialaseminari vajadust põhjendades oma eriala uudsusele. Kunstiajaloo seminaris tuli leida ruumi raamatukogule, aga ka joonistuste ja graafika uurimiseks ja hoiustamiseks. Viimaseid lootis professor hankida ülikooli raamatukogust ja deposiididena erakogudest. Graafikakogud olid olulised mitte ainult reproduktsioonidega, vaid ka erinevate graafikatehnikate, nende kirjeldamise ja kataloogimise õpetamiseks. Kunstiajaloo loengute jaoks oli Kjellin Rootsist kaasa võtnud enda slaidid, kuid õppetöö jaoks tuli kunstiajalooseminari mõistagi luua ka slaidikogu. Oma seminaris jaoks vajamineva sisustuse hulgas nimetas Kjellin 15 tooli, mis näitab, et Lundi ülikooli kogemuse põhjal prognoosis ta seminaridest osavõtjate arvuks 15 üliõpilast. Järgnevate nädalate jooksul selgus, et kunstiajaloo huvilisi oli siiski palju rohkem, mistõttu tema nõudmised kasvasid.

Kuu aja pärast oli ülikooli valitsus eraldanud kunstiajalooseminarile ruumid aadressil Hezeli 1 (praegu J. Liivi 4) asuvas ühiselamus.⁶⁰ Kjellini arvates olid need ruumid aga kunstiajaloo õppetööks sobimatud ja kunstiteoste uurimiseks liiga pimedad. Varasemale lisaks küsis professor veel ühte ruumi oma isikliku raamatukogu jaoks, mis vahepeal oli Riiast Tartusse saabunud. Et kunstiajaloo huviliste üliõpilaste arv kujunes oodatust suuremaks – loengutel oli sadakond kuulajat ja seminaridesse oli end kirja pannud ligi 40 üliõpilast⁶¹ –, soovis Kjellin eraldi loenguruumi. Tema kirjast selgub, et ta oli Suurturu-äärses majas endale sobivad ruumid juba välja vaadanud. Professor eelistas seda hoonet, kuna selle lähedal paiknesid Pallase kunstiuhing⁶² ja ülikooli peahoone⁶³ koos oma kunsti- ja raamatukogudega. Selle lähedal oli ka Lossi tänaval asunud Pallase kunstikool, kust õpilased tema loenguid kuulamas käisid.⁶⁴ Kjellini soovitud ruumid oli ülikooli valitsus andnud kasutada statistikaprofessor Mihhail

⁵⁹ Niina Raid, "Vana ülikoolimaja Suurturu ääres", *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 1 (1975), 84.

⁶⁰ Piirimäe, "Tartu Ülikooli avamine Eesti rahvusülikoolina", 305.

⁶¹ VMA, HKF:305: Kjellini postkaart Tartust oma emale Josephina Kjellinile 06.02.1922.

⁶² Kunstiuhingu Pallas ruumid olid Tartu raekoja taga asunud hoones tollase aadressiga Jaani 16, mis hävis Teises maailmasõjas.

⁶³ Klassikalise muinasteaduse muuseum asus ülikooli peahoones.

⁶⁴ 1919. a asutatud kunstikool Pallas asus kuni 1923 aadressil Lossi 3. Pallase kunstikooli tegevus oli algusest peale Tartu ülikooliga tihedalt seotud. 1919. a pidasid seal loenguid keskaja kunstist ülikooli õppejõud Henrik Sepp ja antiikkirjandusest Pärtel Bauman (Haliste). 1922. a alustati pideva teoreetilise kursusega, mis koosnes mh anatoomiast – dr Richard Villems pidas loenguid ülikooli vanas anatoomikumis – ja kunstiajaloo – prof Kjellin kunstiajaloo instituudis. Kunstiõpilased võisid kasutada kunstiajaloo instituudi kogusid võrdsetel alustel kunstiajaloo üliõpilastega. Tiina Nurk, *Kõrgem kunstikool Pallas 1919–1940* (Tallinn: Tänapäev, 2004), 17 jj.

Kurtšinskile.⁶⁵ Statistikat ei peetud olulisemaks aga mitte ainult Kjellini, vaid ka Kettuse ja Ramuli õpetatavatest erialadest.⁶⁶ Kjellini püüti rahustada põhjendusega, et ülikool kavatseb nagunii hoone varsti maha müüa, kuid tegelikult sai see teoks alles 1930. aastatel.⁶⁷

Alternatiivina oli Kjellin nõus kunstiajaloo instituudi⁶⁸ asukohana kaaluma ülikoolile kuulunud Raadi lossi, mis oli alles hiljuti Liphartide poolt väärtuslike kunsti- ja raamatukogude jaoks ümber ehitatud.⁶⁹ Lossi raamatukogu sobis Kjellini arvates suurepäraselt loengute ja seminaride jaoks ning lossi saalides võis korraldada kunstinäitusi. Ainsaks probleemiks oli mõisa kaugus kesklinnast, mida võis professori arvates lahendada trammiliini rajamisega.⁷⁰ Raadi lossi kunstimuseumi rajamist ning selle juhataja ja kunstiajaloo professori ametikohtade ühendamist oli ülikooli nõukogu kaalunud juba 1920. aasta sügisel, kuid siis polnud kunstiajaloo professorit veel valitud ning klassikalise filoloogia professor Bergman oli leidnud, et lisaks klassikalisele muinasteaduse muuseumile “veel ühe” kunstimuseumi ülalpidamine käiks ülikoolile üle jõu.⁷¹ 1921. aasta aprillis taotles Raadi mõisahoonet ja selle kogusid endale Eesti Rahva Muuseum, millega loobuti sinna kunstimuseumi rajamise plaanist. Raadi mõisasse asutatud muuseumi rõhuasetuse nihkumine rahvakunstile väljendus ka selles, et selle direktoriks kutsuti etnoloogiadotsent Ilmari Manninen.

⁶⁵ Poolas sündinud Mihhail Anatoljevits Kurtšinski (1876–1939) oli Vene majandus-teadlane ja kauaaegne Tartu ülikooli õppejõud ning Eesti poliitik. Ta oli lõpetanud 1899. a õigusteaduse erialal Peterburi ülikooli, kus 1904. aastast töötas eradotsendina. Hiljem oli ta Peterburis veel mitme õppeasutuse õppejõud. 1912. a kaitses ta Saksamaal doktorikraadi. Aastatel 1915–8 oli ta Tartu ülikooli finantsõiguse professor. 1918–21 töötas ta Peterburis. 1921 valiti ta poliitilise ökonomia ja statistika professoriks. 1922 asutas ta statistika-ökonomilise kabineti. Kurtšinki esindas Riigikogus vene vähemusrahvust. Mihhail Kurtšinski, https://et.wikipedia.org/wiki/Mihhail_Kurtšinski (17.06.2022).

⁶⁶ Kurtšinski instituudi mahutamiseks koliti majast välja Kettuse foneetikalaboratoorium ja Ramuli eksperimentaalse psühholoogia ja pedagoogika laboratoorium. *Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1922. a II poolaastal* (Tartu: Tartu Ülikool, 1922), 24.

⁶⁷ Raid, “Vana ülikoolimaja Suurturu ääres”, 88.

⁶⁸ RA, EAA.2100.5.960, l. 34–35: Kjellin nimetas asutatud kunstiajaloo seminarit oma tahtsi “kunstiajaloo instituudiks” ja võttis kasutusele ka vastava pitsati, kuigi ametlikuks nimetuseks sai “kunstiajaloo kabinet”. Kuigi Kjellin esitas ka vastava palve, ei nõustunud ülikooli valitsus kunstiajaloo kabinetti instituudiks ümber nimetama.

⁶⁹ Viimased ümberehitused toimusid vahetult enne revolutsiooni 1901.–5. aastal. Peahoone muudeti osaliselt kahekorruseliseks ja hoone keskosa sai suure kupli, mille all paiknes galeriiga raamatukogu. Paljud ruumid kohandati ümber kunstikogude jaoks.

⁷⁰ RA, EAA.2100.5.361, l. 2: Kjellini kiri ülikooli valitsusele, 21.02.1922. See polnud ilmselt tõsiseltvõetav ettepanek, vaid professori ironia.

⁷¹ Kangor, “Kunstiajalugu kui rahvusteadus”, 23.

Rüütli tänava õppehoone kolmandale korrusele sai Kjellin kunstiajaloo kabineti jaoks ruumid alles 1922. aasta sügissemestri alguseks,⁷² kuid kabineti asutamise ajaks võib lugeda 1922. aasta veebruari: 14. veebruaril seadis professor sisse kabineti asjaajamise ning 22. veebruaril eraldati ülikooli nn riigisummadest õppetoolile 25 000 marka avanssi.⁷³ Kunstiajaloo kabineti kogudele pani professor aluse Rootsist toodud ja annetusena saadud raamatutega, millest osa saabus Tartusse märtsis,⁷⁴ ning slaidikogu hakkas kujunema õppetööga kaasnevalt alates veebruarist.⁷⁵

Kabinetti hakati koguma ka õppetöö käigus loodud materjale. Juba esimesel semestril hakkasid üliõpilased Kjellini juhendamisel paarikaupa töötades inventeerima Tartu klassitsistlikku arhitektuuri.⁷⁶ Iseseisva töö kavandamiseks palus professor üliõpilastel täita ankeedi, kuhu tuli märkida andmed keelte-, joonistamis- ja fotograferimisoskuse kohta ning fotoaparaadi olemasolu.⁷⁷ Täpsed juhised hoonete välisilme ja dekoratiivsete detailide ning portaalide kirjeldamiseks andis professor üliõpilastele esimeses seminaris.⁷⁸ Iseseisvalt pidid üliõpilased endale selgeks tegema stiiliõpetuse, kasutades K. O. Hartmanni ehituskunsti ajaloo, -tehnikat ja stiiliarengu käsiraamatut⁷⁹ või A. Springeri kunstiajaloo käsiraamatut.⁸⁰

⁷² Kunstiajaloo kabineti aadressiks sai Rüütli 2. *Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1922. a II poolaastal*, 23–24.

⁷³ Tartu Ülikooli muuseum (edaspidi: ÜAM).1404.1 Ar, l. 1: *Kassa-Buch des kunsthistorischen Instituts der Universität Dorpat I* (“Regierungs-Summen” “Reichssummen”). *Kassaraamat. TÜ Kunstiajaloo Kabinet*.

⁷⁴ VMA, HKF.305: Kjellini kiri oma vennale Gunnarile 27.03.1922.

⁷⁵ 30. jaanuaril alustas Kjellin Tartu ülikoolis oma esimest, Põhjamaade keskaegse kirikuarhitektuuri loengusarja “Die mittelalterliche kirchliche Baukunst des Nordens und ihre Verbindungen mit dem Auslande”. *Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli ettelugemiste kava 1922. aasta I poolaastal*. Professor laskis Tartu fotograafil Armin Lombil teha 34 slaidi Trondheimi katedraalist (ÜAM.1404.2 Ar, l. 19, “Tartu Ülikooli Kunstiajaloo instituut Inventari raamat N#1”), mille eest maksti 3400 marka. ÜAM.1404.1 Ar, l. 1: “Kassa-Buch des kunsthistorischen Instituts der Universität Dorpat I” (“Regierungs-Summen” “Reichssummen”). *Kassaraamat. TÜ Kunstiajaloo Kabinet*.

⁷⁶ Rootsi Riigiarhiiv (edaspidi RR), Helge Kjellini balti kogu (edaspidi HKB).97: “Seminariearbeten från konststuderande i Dorpat 1922”. Osa neist kirjeldustest on säilinud Rootsi Riigiarhiivi Kjellini kogus, sest professor võttis need Eestist lahkudes endaga kaasa.

⁷⁷ RR, HKB.2: “Uppgifter om studerande i konsthistoria”.

⁷⁸ RR, HKB.15: “Neuklassizismus in Estland. Seminar-Übung 8.2.1922”.

⁷⁹ Karl Otto Hartmann, *Die Baukunst in ihrer Entwicklung von der Urzeit bis zur Gegenwart: eine Einführung in Geschichte, Technik u. Stil* (Leipzig: Scholtze, 1910–1) 1. Band. Die Baukunst des Altertums u. des Islam; 2. Band. Die Baukunst des Mittelalters u. der Renaissance; 3. Band, Die Baukunst des Barocks u. der Neuzeit.

⁸⁰ Anton Springer, *Handbuch der Kunstgeschichte. Zum Gebrauche für Künstler und Studierende und als Führer auf der Reise. Mit einem Vorwort v. Fr. Th. Vischer* (Stuttgart: Rieger, 1855), 5 köidet, ilmus mitmes korduüksis.

Kujutis 2. H. Kjellin õpilastega Saaremaa-ekskursioonil teel Kuressaarde 13. augustil 1922. Vasakult kolmas Ellen Kaarmann, prof Helge Kjellin, Marta Schmiedehelm, Helmi Saarmann. Foto: Helge Kjellins baltiska samling, Riksarkivet, Helge Kjellini balti kogu, Rootsi Riigiarhiiv

Iga hoone ja portaali kirjeldused tuli kirjutada eraldi lehele ning täiendada neid joonistuste ja fotodega.⁸¹ Teiste koostatud materjali korrastamise ja kontrollimise ning tehtud töö kohta aruande pidamise sai ülesandeks Helmi Saarmann, kes oli teistest veidi enam kunstiajaloo kokku puutunud.⁸²

Professor lootis hakata enda jaoks huvitavamalt materjali koos üliõpilastega koguma 1922. aasta suvel. Kjellin kavandas esialgu kuuenädalast ekspeditsiooni Eesti linnadesse, kirikutesse, muuseumidesse ja erakogudesse ning saartele. Juba varakult uuris ta üliõpilastelt nende soovi ja võimalusi suvel kunstiajaloo tegelda. Üliõpilaste suvisest asukohast lähtuvalt pakkus ta neile ülesandeid ümbruskonna arhitektuuri ja mälestusmärkide kirjeldamiseks. Suvetöö vastu tundis huvi muidugi vaid osa üliõpilastest.⁸³

⁸¹ RR, HKB.14 ja 15.

⁸² Jõukast kaupmeheperest pärit H. Saarmann (abielus Saadre) oskas saksa, vene, prantsuse, inglise, ladina ja natuke soome keelt ning oli reisinud naabermaade pealinnades. Helsingis oli ta tutvunud Ateneumi ja Rahvamuuseumiga, Peterburis Ermitaaži kunstimuuseumiga. Lätis oli ta käinud Riias ja Jelgavas ja külastanud Riia Toommuuseumi. RR, HKB.2: "Uppgifter om studerande i konsthistoria".

⁸³ VMA, HKF.305: H. Kjellini kiri vennale Gunnarile, 25.02.1922. Kjellini sõnul käis tema esimestel loengutel sadakond üliõpilast ning seminaridesse pani ennast kirja

Ennast kirja pannud 22 üliõpilasest enamik olid valmis pühendama selleks vaid paar nädalat, kuigi leidus üksikuid entusiaste, kes tahtsid kunstiajaloo tegelda kogu suve.⁸⁴ Eestis ringi reisimiseks, ööbimiseks, toitlustuseks ning varustuseks tuli leida raha ja hankida load. Sel otstarbel eraldas ülikooli valitsus professorile 20 000 marka stipendiumina⁸⁵ ja 35 000 marka kunstiajaloo kabineti eelarvesse.⁸⁶ Viimase eest ostis Kjellin fotoaparaadi ja fotolabori sisseseade. Haridusministeeriumilt saadi luba “Eesti Vabariigi piirides leiduvate kunsti- või kultuuriajalooliselt väärtuslike mälestusobjektide uurimiseks, kirjeldamiseks ja pildistamiseks.”⁸⁷

Veel enne suvist ekspeditsiooni sai teoks uurimisreis Riiga, milleks riigivanem oli eraldanud 30 000 marka.⁸⁸ Professor koos üliõpilase Eeva Pedriksiga komandeeriti Riiga 19. juulist 1. augustini.⁸⁹ Riias huvitas Kjellini eelkõige muinsuste koguja ja pedagoogi Johann Christoph Brotze (1742–1823) arhiiv, mis sisaldab lisaks Läti materjalile ka Eesti linnade, väikeasulate, linnuste, mõisate, kirikute, taluhoonete ja maastike vaateid ning planimeetrilist materjali.⁹⁰ Pedriks tegi väljakirjutusi ka Liivimaa kirikute visitatsiooniprotokollidest, töötas Riia Linnaraamatukogus ning

---

umbes 40.

⁸⁴ RR, HKB.2.

⁸⁵ RA, EAA.2100.2.353, l. 39–41: Kjellini kiri filosoofiateaduskonnale, 03.03.1922. Kjellin küsis muidugi ülikooli valitsuselt rohkem raha: 25 000 marka stipendiumiks ja 14 000 marka kahe fotoaparaadi ostmiseks. RA, EAA.2100.5.960, l. 8p: Kjellini kiri ülikooli valitsusele, 14.03.1922. Need olid üsna suured summad, arvestades, et professori kuupalk oli samal ajal 12 000 marka. VMA, HKF.305: Kjellini kiri vennale Gunnarile 25.02.1922.

⁸⁶ RA, EAA.2100.5.960, l. 9p: Kjellini kiri ülikooli valitsusele 28.03.1922.

⁸⁷ RR, HKB.79.

⁸⁸ Riigivanem Konstantin Päts andis 30 000 marga suuruse pangatšeki eradotsent Villem Ernitsa kätte, mis iseloomustab tollast asjaajamist. VMA, HKF.304: Ernitsa kiri Kjellinile, 31.05.1922.

⁸⁹ RA, EAA.2100.2.353, l. 44–45. Pedriks (al 1930 Niinivaara) jätkas Kjellini juhendamisel Riia arhiividest väljakirjutuste tegemist ka augustis. Pärast uurimisreisi sai Pedriksist mõneks ajaks professori assistent. Ta hakkas korraldama kunstiajaloo kabineti asjaajamist ja juhendas teisi üliõpilasi arhiivitöös (RR, HKB.97: “Seminariearbeten från konststuderande i Dorpat 1922”).

⁹⁰ Riias töötanud Brotze arhiivi tähtsaima osa “Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente, Prospective, Münzen, Wappen etc.” kümnesse köitesse on koondatud tušijoonistused ja akvarellid ning kommentaarid rohkem kui 4600 objektist (kokku 3130 lehekülge), mis valmisid aastatel 1771–1818. Plaanidelt saab näha haldus- ja sakraalhoonete paiknemist, sadamate, sildade jms ehitiste olemasolu ja asukohta. Märkimisväärse osa Brotze kogust moodustavad linna- ja maakirikute juurde kuuluvad mälestusmärgid, kuid seal on ka arheoloogiliste leidude ning ainelise kultuuri esemete joonistusi. Brotze töid avaldati ka tema sõbra August Wilhelm Hupeli kolmeköitelises topograafias *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, Bd. I-III* (Riga, 1774–82) ning ajakirjades *Nordische Miscellaneen* ja *Neue Nordische Miscellaneen*. Raimo Pullat, “Eessõna”, *Johann Christoph Brotze. Estonica*, toim R. Pullat (Tallinn: Estopol,

pildistas Riia vanalinna maju ja portaale.⁹¹ Pedriksi mälestuste järgi tõi ta Riiaast Tartusse ka J. W. Krausega seotud materjale.⁹²

1922. aasta suvel toimunud ekspeditsioonile Läänemaale ja saartele läks professor plaanitud kuue nädala asemel vaid kaheks ning ainult kaheksa üliõpilasega.⁹³ Nendega ühines kunstiajaloo-huviline ülikooli raamatukogu assistent Otto Freymuth. Kunstiajaloolaste uurimisreisist kui olulisest sündmusest teatati kohalikus ajalehes.⁹⁴ Reisi alustati Haapsalust ja Ridalast, kust sõideti edasi Muhumaale. Saaremaal käidi Karjas, Kaarmas, Kärlas, Kuressaares, Kihelkonnas, Pöides, Saare-Jaanis ja Valjalas ning seejärel sõideti Ruhnu. Pärast ekspeditsiooni tegid üliõpilased iseseisvalt tööd Narvas (Berta Treufeldt ja Harry (Harri) Moora), Rakveres (Lucie Bendt ja Ermy Kirikal) ja Tallinnas (H. Saarmann). Kjellin käis üliõpilastega ka Võrus, Valgas, Petseris ja Irboskas ning sügissemestril Rakveres, Kadriinas, Haljalas ja Palamusel.⁹⁵

Kjellin keskendus eelkõige kirikuarhitektuurile ja sakraalkunstile. Reisis külastati peamiselt muuseume ning linna- ja maakirikuid, linnustele ja mõisatele pöörati vähem tähelepanu.⁹⁶ Muuseumides koostasid üliõpilased sakraalesemete nimekirju ja kirjeldasid neid. Kirikute juures harjutati

---

2006), V jj. Indrek Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819* (Tallinn: Riigiarhiiv, 2004), 102.

⁹¹ VMA, HKF.304: Pedriksi postkaart Riiaast Kjellinile, 03.08.1922. Väljakirjutusi sai kunstiajaloo kabinet kokku 828 lehte, Riia Linnaraamatukogu Baltimaade kunstiajalookirjanduse kataloogi koostas Pedriks 130 lehel. RR, HKB.78, 87, 89.

⁹² Eeva Niinivaara, *Ikka paistab seesama päike. Elu mu noorusaja Eestis ja Soomes* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1994), 82. Osa Krause arhiivipärandist oli Tartu ülikooli jõudnud juba varem. 1828. a andis Krause abikaasa Juliane Krause osa sellest TÜ rektorile, kes selle hiljem ülikooli raamatukogule andis. Mälestuste köited loovutasid pärijad ülikoolile 1871. a. Krause, Johann Wilhelm. Isikuarhiiv. Tartu Ülikooli käsikirjade ja haruldaste raamatute kogu fondi 9 kirjeldus, https://www.ester.ee/record=b3529216*est (17.06.2022).

⁹³ Ekspeditsioonil osalesid Ellen Kaarmann, Harry (Harri) Moora, Helmi Saarmann, Voldemar Vaga, Lucie Bendt, Ermi Kirikal ja Marta Schmiedehelm.

⁹⁴ “Professor Kjellin on Rootsist juba Tartusse tagasi jõudnud ja meie kodumaal uurimisteedkonna ette võtnud. Lähematel päevadel kawatseb ta oma õpilastega Muhu ja Saaremaale minna sealseid wanu taidetöid uurima. Peale muude leidub Saaremaal rohkesti wanu kirikuid wanade taidemärkidega, kuna suuremaa kirikud enam uuestast ajast pärit on. Neid wanu mälestusmärke kawatseb ta oma uurimise aineks teha.” “Prof. T. Kjellin Saaremaale uurima”, *Saaremaa*, 05.08.1922, l. 1.

⁹⁵ RA, EAA.2100.2.353, l. 5.

⁹⁶ Linnuste ja mõisate, neis leidunud mööbli, kunstiteoste jms kohta pole üliõpilaste kirjeldusi säilinud. 1923. a tellis Kjellin Saaremaa mõisate kirjeldused ja fotod Friedrich von Wolffilt. RR, HKB.79: von Wolff kiri Kjellinile, 09.11.1923. Litene mõisnik vabahärra Fr. von Wolff oli amatöörfotograaf, kes hankis Eesti ja Läti mõisatest pildimaterjali ka kunstiajaloolase Heinz Pirangi jaoks. Heinz Pirang, *Das Baltische Herrenhaus. I Teil Die Älteste Zeit bis um 1750* (Riga: Verlag Jonck & Poliewsky, 1926), 3.

hoone arhitektuuri põhjalikult vaadeldes välisilme ja raiddekoori visuaalset analüüsi. Selleks tuli rakendada teadmisi stiiliajaloost ning sakraalarhitektuuri terminoloogiat. Siin olid abiks varem omandatud oskused Tartu hoonete kirjeldamisel. Kirjeldused tuli koostada saksa keeles koos selgitavate põhiplaani, vaate- ja lõikejoonistega, detailide ja esemete mõõtudega jne. Kirjeldamisel oli kindel metoodika: siseruumi kirjeldust alustati põhiplaanist ja konstruktiivsetest elementidest, seejärel liiguti dekoratiivsete detailideni ning lõpuks kirjeldati sisustust ja kirikuesemeid. Kirjeldused olid üliõpilaste teadmistest ja oskustest sõltuvalt erineva põhjalikkusega, kuid nende maht sõltus loomulikult ka kirjeldatava objekti keerukusest. Näiteks Karja kiriku kohta, mis Kjellinile erilist huvi pakkus, on üliõpilaste koostatud kirjeldusi säilinud mitukümmend lehte. Kirjelduste juurde tuli otsida ka fotosid või postkaarte.⁹⁷

Kjellini missioon ja visioon

Oma esimeste semestrite intensiivse tegevuse eesmärkidest ja suuremast plaanist andis professor ülevaate 1923. aasta aprillis Õpetatud Eesti Seltsis peetud ettekandes. Ta tutvustas uut kunstiajaloo eriala, kohalikku kiriklikku kunsti- ja arhitektuuripärandit ning selle väärtusi ja selgitas muinuskaitselisi põhimõtteid.⁹⁸ Professor alustas oma loengut Saksamaal ja Rootsis toimunud arengute tutvustamisega. Saksamaal oli juba 19. sajandi lõpukümnenditel hakatud ajaloolistest ehitistest ja kunstitöödest süstemaatilisi nimekirju koostama, neid kirjeldama, fotografeerima ning kogutud materjali publitseerima. Rootsis hakati sellega tegelema 20. sajandi algul. Seal uuriti kirikute kõrval ka linnuseid, aadlilosse ja linnaehitust, aga ka külaehitisi ja taluhooneid. Stockholmi Rahvusmuuseumisse hakati kohalikest muuseumidest ja erakogudest koguma ajaloolisi portreid (joonisusi, maale ja graafikat).

⁹⁷ Alles hiljem hakkas Kjellin oma täpsete juhiste järgi tehtavaid fotosid tellima professionaalsetelt fotograafidelt ning mõõdistusjooniseid insener Nikolai Paulsenilt.

⁹⁸ RR, HKB.66: "Die Kirchenuntersuchungen in Eesti und deren jetzigen Resultate, 11.04.1923". Ettekannet kajastati ka ajalehtedes: "Õpetatud Eesti Seltsi aprillikuune koosolek", *Postimees*, 13.04.1923, *Postimees*, 14.04.1923, "Meie kiriklik kunst". *Päevalehe lisa: piltidega ilustatud hinnata kaasanne*, 23.04.1923. Samasisulise ettekandega esines H. Kjellin paar kuud hiljem, 15. juunil Tallinna Eesti Muuseumi kutsel ka Tütarlaste Kommertskoolis, mida samuti ajalehtedes kajastati: "Teadusline loeng", *Päevaleht*, 13.06.1923; "Professor Kjellini loeng", *Kaja*, 15.06.1923; "Uurimised Eesti kirikute üle", *Kaja*, 18.06.1923.

Kjellin teadis, et seni olid Eestis kirikute ajaloo uurimisega tegelnud vaid baltisakslased, kellest olulisimana nimetas ta Wilhelm Neumanni.⁹⁹ Neumanni tööd jätkates tahtis Kjellin lisaks luteri kirikutele uurida ka katoliku ja õigeuskirikuid.¹⁰⁰ Eesti kirikute süstemaatiliseks uurimiseks oli professor rajanud kunstiajaloo kabineti, millest pidi saama selle ala uurimiskeskus. Ta oli alustanud eesti üliõpilastest kunstiajaloo spetsialistide koolitamist. Oma ekspeditsioonidel oli ta koos nendega esialgu keskendunud maakirikutele, millele varasemad uurijad polnud piisavalt tähelepanu pööranud. Lihtsamate maakirikute uurimisest alustamine oli üliõpilastele ka jõukohasem kui keerukamate ja korduvalt ümberehitatud linnakirikute kirjeldamine, mis nõudis suuremaid teadmisi.

Rootsi eeskujul tuli ka Eestis äratada üldsuse huvi kohaliku arhitektuuri- ja kunstipärandi vastu. Eesti ajaloolisest arhitektuurist ja kunstist ülevaate saamine oli esimene samm nende väärtuse laiemaks teadvustamiseks. Kjellini sõnul olid kogudused kunstiajaloo teadmiste puudulikkuse tõttu jõudnud juba kirikuid kahjustada.¹⁰¹ Professor kirjeldas, mida oli kirikuremontide käigus valesti tehtud ning kuidas kunstiajaloo ja restaureerimistehnoloogia alased teadmised aidanuks vigu vältida. Tema eesmärgiks oli selgitada ja populariseerida oma eriala ja muinsuskaitset, aga ta kutsus oma kuulajaid Eesti kirikute uurimist ka aineliselt toetama, nimetades vajaminevaid summasid.

Kjellini slaididega illustreeritud loeng kestis Postimehe teatel paar tundi ning seda oli huviga kuulanud suur hulk inimesi. Ajalehes peeti oluliseks mainida, et kuna kirikutele ja seal säilitatavale kunstile oli juba kahju tekitatud, oli hädasti tarvis “muinasjäänuste kaitseseadust”: “Õnneks on haridusministeerium juba riigivalitsusele niisuguse ette pannud ja tuleb

⁹⁹ Neumann oli 1913. aastal Läänemereprovintside Ajaloo- ja Muinasteaduse Seltsi egiidi all kogunud andmeid Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kirikute ja neis säilinud kunstiväärtuste kohta, kuid need olid kaduma läinud. Kogudustest info ja materjali saamiseks avaldas Neumann seltsi väljaandena “muinsuskaitsemärkmiku”, milles olid lühidalt kokku võetud kaasaegsed muinsuskaitse põhitõed, toodud ülevaade Balti kirikuehituskunsti arengust ning olulisem erialane sõnavara. *Merkbüchlein zur Denkmalpflege auf dem Lande* (Riga: Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, Rigaschen Architektenverein, W. F. Häcker, 1911).

¹⁰⁰ Kogudustele saadetava küsitluse koostas ta hiljem koos arhitekt Ernst Ederbergiga, kes kavatses selle konsistooriumi kaudu kõigile pastortele saata. RR, HKB.80: Ederbergi kiri Kjellinile, 17.01.1924.

¹⁰¹ 05.10.1922 palus haridusministeeriumi muinsusvalitsus Tartu ülikoolil vabastada professor Kjellin kui ainus spetsialist kirikuarhitektuuri alal üheks nädalaks ülikooli tegevusest ja komandeerida teda kiiresti Saaremaale, Karjasse, kus kiriku kultuuri- ja kunstiajaloolised väärtused olid hädaohus, sest kogudus oli iseseisvalt remonti alustanud. RA, EAA.2100.2.353, l. 48.

soowida, et see lähemal ajal seaduseks saaks.”¹⁰² Päevalehe lisas nimetati kavandatavat seadust “vanaaja mälestusmärkide seaduseks” ja “kunstimälestusmärkide seaduseks”, mis pidi tagama, et “vandalism meie kiriklikku kunsti ja muistseid mälestusi” ei hävitaks.¹⁰³ Üldlevinud mõisted uue tegevusvaldkonna kohta veel puudusid. Ajalehtedes mainiti Kjellini loengust lähtuvalt eelkõige kirikuid ja nendes asuvat kunsti, aga mitte mõisahooned või keskaegseid linnuseid, mida selle valdkonnaga ei seostatud või ei tahetud seostada.

Kjellini ettekannet tuleb vaadelda Eesti esimese muinsuskaitseaduse koostamise taustal. Tartu ülikooli arheoloogiaprofessori Aarne Michael Tallgreni eestvõttel oli seda alustatud juba 1921. aastal.¹⁰⁴ Eeskujuks võeti Soomes ja Põhjamaades kehtinud seadused. Tallgren oli juba enne seaduse vastuvõtmist oma üliõpilastega alustanud üle-eestilist muististe registreerimist. Ettevalmistustöödega ehitus- ja kunstimälestusmärkide kaitse alla võtmiseks hakkas tegelema kunstiajaloo professor. Seaduse väljatöötamine haridusministeeriumis oli hakanud venima, mille pärast tundsid muret mitmed teadusseltsid ja organisatsioonid.¹⁰⁵ Lõpuks jõudis eelnõu Riigikogusse, kuid seadusandjatel oli muinsuskaitsest rahvuslik arusaam ning “võõra” pärandi kõrval tuli nende arvates kaitsta ka eesti rahvakunsti saavutusi. “Muinasjäänuste kaitseaduse” eelnõule esitasid 13. juunil 1923 kommentaarid ka Tallgren ja Kjellin, kes kritiseerisid seadusandja soovi võtta kaitse alla etnograafilisi esemeid ja ajaloolisi dokumente.¹⁰⁶ Professorid juhtisid tähelepanu sellele, et etnograafiliste esemete kaitset polnud teistes maades muinsuskaitseadusega reguleeritud ja kui seda sooviti Eestis teha, tulnuks valvata “iga kindapaari üle, mis kuskil talus on”. Ajalooliste dokumentidega seonduvat oli nende arvates mõistlikum reguleerida eraldi arhiiviseadusega.

Eesti Vabariigi loomisel eestlaste õlule langenud kohustust tegelda sajanditevanuse arhitektuuri- ja kunstipärandi säilitamisega 1920. aastate algul veel ei teadvustatud. Eesti alapidajad varem valitsenud baltisakslased olid tegelenud muinsuskaitsega, sh arhitektuurimälestiste uurimise ja restaureerimise ning nende seadusliku kaitse organiseerimisega, mis oli neile 19.

¹⁰² “Õpetatud Eesti Seltsi aprillikuune koosolek”, *Postimees*, 13.04.1923.

¹⁰³ “Meie kiriklik kunst”, *Päevalehe lisa: piltidega ilustatud hinnata kaasanne*, 23.04.1923.

¹⁰⁴ Mihkel Truman, Arno Rafael Cederberg *Eesti ajaloo teaduse rajajana*. Magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2019), 20.

¹⁰⁵ Marta Schmiedehelm, “Kümme aastat esiajalooliste muististe kaitset”, *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat* 9, 1935 (Tartu: Sihtasutise “Eesti Rahva Muuseum” Kirjastus, 1937), 1–13.

¹⁰⁶ RR, HKB.66.

Kujutis 3. Üliõpilased kirjeldasid Tartu vanalinna klassitsistlikke hooneid. Aleksandri 1 (hävis Teises maailmasõjas). Foto: Eduard Selleke, 1929, Tartu Ülikool, Kunstiajalooline fotokogu, B-95-365

sajandi lõpus üha tugevnenud venestamissurve tingimustes vajalik oma rahvusliku identiteedi toetamiseks. Baltisakslaste kui võõrvallutajate ülemvõimuga seostatud vanem ehitus- ja kunstipärand oli eestlastele võõras ning selle omaksvõtmine kestis mitu aastakümnet,¹⁰⁷ kuid selle kaitsmise vajalikkust ei peeta tegelikult tänaseni sugugi enesestmõistetavaks.

Näiteks eestlaste suhtumist Tallinna keskaegsesse ehituspärandisse peegeldab 1920. aastate ajakirjandus, kus arutleti elavalt vanalinna ja selle hoonete väärtuse üle.¹⁰⁸ Vaidlejate ühe tiiva moodustasid muinsushuvilised, ajaloolased ja ametnikud, kelle hooleks oli mälestiste korrashoid ja muinsuskaitseaduse koostamine, teisel tiival domineerisid ärieringkonnad ning nende ideid toetanud linnaplaneerijad ja arhitektid. Ärimeeste eesmärk oli mõistagi kasumlikult ehitustegevust arendada ja realiseerida tuleviku-Tallinn Eliel Saarise 1913. aasta “Suur-Tallinna” projekti vaimus,

¹⁰⁷ Kristina Jõekalda, “Eesti aja muinsuskaitse rahvuslikkus/rahvalikkus. Muinsuspedagoogika ja “võõras” arhitektuur aastatel 1918–1940”, *Mälu. Muinsuskaitse ja restaureerimise osakonna väljaanded* 5 (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2011), 73–136.

¹⁰⁸ Karin Hallas, “Arhitektuurimälestiste kaitse ajaloost: 1920.–1930. aastad”, *Vana Tallinn* 7 (11) (Tallinn: Estopol, 1997), 95.

mis tähendas, et muinsuskaitse seadusega kaasnevate piirangutega kehtestamise vastu tuli võidelda kõigi vahenditega.¹⁰⁹ Seaduse eelnõu menetlemine Riigikogu vastavas komisjonis oli seetõttu väga vaevaline ja aeganõudev, sest muinasvarade kaitse seadusega tuli eraomandile kehtestada kasutuspiirangud.¹¹⁰ Seaduse vastuvõtmiseni jõuti alles 19. juunil 1925. Selleks ajaks oli Tallinna vanalinnale jõutud juba korvamatut kahju teha, kuid ka pärast seaduse kehtestamist ei suudetud takistada ärimehi keskaegsete hoonete ja linnamüüri asemele uusehitisi rajamast.¹¹¹

Võitlus uue ja “võõra” kunstiajaloo eest Tartu ülikoolis

Äsja iseseisvunud Eesti riigi jaoks oli rahvusülikooli käivitamine suur pingutus, sest kõrgete teaduslike sihtide saavutamisel tuli arvestada piiratud aineliste võimalustega. Rahvusvahelisel tasemel teadus- ja õppetöö edendamine nõudis suuri kulutusi ning piiratud ressurssidele oli suur konkurents õppejõudude vahel. Filosoofiateaduskonda välismaalt kutsutud õppejõududele tuli maksta suuremat palka, anda ruumid ja ressursid erialaste kogude, õppevahendite, uurimistöö, välislahetuste jms jaoks.¹¹²

Professor Kjellin tahtis oma eriala arendada parimate eeskujude järgi, kuid pidi arvestama nii kohalike olude kui ka pingetega rahvusgruppide vahel, mis tema eriala rohkem mõjutasid kui teisi filosoofiateaduskonna rahvusteadusi. Kjellinite kirjavahetusest lähedastega selgub, et nad olid eestlaste ja baltisakslaste omavahelistest pingetest teadlikud.¹¹³

Neil on loomulikult raske kokkupuutepunkte leida, sest ühtede seisukohad on nii uued, aga teised pole võimelised ajaga kaasas käima. Meile, kõrvalseisjatele, on mõlemad sümpaatsed, sest kumbki võitleb oma eluväärtuste eest. Baltisakslastele, kes on kaotanud oma võimu ja omandi, on jäänud alles vaid kõige hinnalisem ja suursugusem, mida neilt mitte

¹⁰⁹ *Ibid.*, 95–96.

¹¹⁰ Erik Laid, “Täiendatud Muinasvarade kaitse seadus”, *Ajalooline Ajakiri*, ¾ (1936), 164.

¹¹¹ Anu Seidla, Riin Alatalu, Boris Dubovik: “Vanalinn, minu lemmik!” *Vana Tallinn muinsuskaitse pilgu läbi* (Tallinn: MTÜ Eesti ICOMOS ja Ajakool OÜ, 2017), 15–49.

¹¹² Välismaalastele osa palgast valuutas maksmisse oli eriti valulikult suhtunud näiteks J. Mark, kes kaebas, et “tahaks ka soomlane olla [...]. Närune tunne on end igapäev sandina ja kerjusena tunda.” Juba varem oli ta tundnud kibestumust, et ei leitud raha professor Paasose raamatukogu ostmiseks. Kui P. Põld püüdis talle selgitada majanduslikku kitsikust, oli J. Mark veel rohkem solvunud ja küsis veel 1920. a mais endale samasuguseid majanduslikke eesõigusi, kui olid soomlastel. Piirimäe, “Tartu Ülikooli avamine Eesti rahvusülikoolina”, 292.

¹¹³ Sarnaselt oma abikaasale märkas ka Kjellin pingeid eestlaste ja baltisakslaste vahel. VMA, HKF.305; Kjellini kiri vennale Gunnarile, 25.02.1922.

keegi ilma nende nõusolekuta ära võtta ei saa – nende kultuur. [...] Eestlastel pole seevastu millelegi toetuda, sest nad on alles inimesteks, rahvaks, saanud. Nad on töökad, teadmishimulised ja nõuavad kangekaelselt, et kasutataks nende keelt, seda põlatud keelt, mida nende isandad [baltisakslased] kunagi selgeks ei õppinud. Kuid nende keel on kohmakas, varem ei teatud elust kuigi palju ja selle [kirjeldamise]ks polnud vaja nii palju sõnu. Nüüd töötab komisjon iga päev, et rikastada keelt uute sõnadega. [...] Uut riiki loovad eelkõige noored, kes kõikjal töötavad energia ja vastutustundega, millele tuleb au anda. [...] Mõelda vaid, kahe aastaga on siin kaosest loodud riik, täielikult organiseeritud ühiskond.¹¹⁴

Eestlased tahtsid oma riiki ja ülikooli ehitada kaasaegseks ja rahvusvaheliselt kõrgetasemeliseks. Baltisakslased, kellelt oli võetud kogu poliitiline võim, nägid eneseteostuse võimalust oma kultuuri eest kirglikult võideldes. Eesti rahvusülikoolis kunstiajaloo eriala kujundamisel valis Kjellin selles mõttes retooriliselt õige lähenemise, rõhutades eriala uudsust, mis aitas seda eristada varasemalt baltisakslastest teadlaste ja õppejõudude saavutatust. Hoopis keerulisem oli aga uue eriala abil “võõra” pärandi eestlastele omaseks muutmine. Kjellini arvates tuli eestlastel püüelda Euroopa riikide eeskujul kultuurrahvaks, kes oma arhitektuuri- ja kunstipärandit väärtustab ja hoiab. Esialgu sai aga loota vaid sellele, et tema õpilased neist eelarvamusist vabanevad ning laiemad ühiskondlikud nihked esile kutsuvad.

Varsti pärast oma ettekande pidamist tuli Kjellinil hakata oma eriala eest võitlema Tartu ülikoolis ning 1923. aasta suve lõpus aset leidnud sündmused said üheks põhjuseks professori lahkumisele. 27. aprillil oli filosoofiateaduskond komandeerinud kunstiajaloo professori tema enda kulul aasta teiseks pooleks Rootsi ja Taani.¹¹⁵ Reisile võttis ta kaasa kunstiajaloo õppetooli assistendi Voldemar Vaga.¹¹⁶ Nende välismaal viibimise

¹¹⁴ VMA, HKF.305: Stina Kjellini kiri oma vennale Ernst Wennströmile, 20.02.1922.

¹¹⁵ RA, EAA.2100.2.353, l. 60jj. Kjellin soovis koguda materjali oma uurimistöö jaoks Skånes. Helge Kjellin, “Några romanska gravmonument i Skåne”, *Tidskrift för konsvetenskap. Årgång 10, 1925/1926*, utg. af E. Wrangel, F. Hazelius (Lund, 1926) ning Rootsi maalikunstniku Gustaf Rydbergi monograafia jaoks. Helge Kjellin, *Gustaf Rydberg: Skånes målare* (Stockholm: Sveriges allmänna konstförening, 1925).

¹¹⁶ Professori enda ja V. Vaga reisikulud, vastavalt 20 000 ja 15 000 Eesti marka, tasuti kunstiajaloo õppetooli vahenditest, vt RR, HKB.78. ÕESis 11.04.1923 peetud ettekandel oli ta kutsunud kuulajaid üles külastama Göteborgi juubelinäitust ja lubanud korraldada soovijatele ekskursiooni. RR, HKB.66. Algatusega ühinesid Tallinna Kunsttööstuskooli üliõpilane Heinrich Hein (Hein lõpetas 1924 Tallinna Kunsttööstuskooli dekoratiivmaali erialal (*Tallinna Kunsttööstuskooli ja Riigi Kunsttööstuskooli lõpetanud*, <https://www.artun.ee/tallinna-kunsttoostuskooli-ja-riigi-kunsttoostuskooli-lopetanud/> (27.01.2022)) ja osales kunstnikuna Karja kiriku restaureerimistöodel) ning Tartu ülikooli põllumajandusteaduskonna ehitusõpetuse dotsent, arhitekt Paul Mielberg. RR, HKB.79: N.

ajal otsustas ülikooli valitsus anda kunstiajaloo instituudi ruumid uurali keeleteaduse dotsendile Julius Margile.¹¹⁷ Ülikooli valitsuse sellises otsuses oli Kjellin osalt ise süüdi, sest oli enne välismaale lahkumist rektorilt küsinud kunstiajaloo kabinetile uusi ruume aadressil Lai 36 asuvasse hoonesse. Sellest võidi järeldada, et ta pole kabineti kolimise vastu.

Nüüd, kui ülikooli valitsus oli kolimise Kjellinilt küsimata ära otsustatud, protesteeris professor selle korraldamise vastu tema äraolekul.¹¹⁸ Professor oli kabineti kogude korrastamisega Rüütli tänaval alles äsja ühele poole saanud ning ei kavatsenud leppida sellega, et tema juuresolekuta toimuva kolimise käigus kõik uuesti segamini aetakse. Kolimist ei saanud usaldada ka assistent Vagale, kes küll juba Tartus tagasi, kuid oli tegelnud vaid raamatukoguga ja polnud kursis ülejäänud kogude süsteemiga. Kjellinile oli iseäranis vastuvõetamatu, et keegi hakkaks kolima tema kabinettis asunud isiklikke kogusid.¹¹⁹

Tekkinud konflikti kajastav kirjavahetus võimaldab saada ettekujutust kunstiajaloo kabinetist selle pikaajases asukohas Lai 36. Ülikooli valitsus lubas kunstiajaloo kabinetile seal esialgu kaks ruumi. Kjellin soovis aga lisaks veel nelja ruumi. Raamatukogu jaoks oli vaja vähemalt kahte suurt ruumi. Ühte ruumi oli vaja kunstiajaloo kabinetil nn kirikuarheoloogia muuseumile, kuhu oli kogutud kokku 80 “museaali” ajaloolisi ehitusdetalle, profiilkive, erinevas stiilis telliskive, hauakive ning keskaegseid ja hilisemaid arheoloogilisi leide, mida professor tahtis õppetöö eesmärgil eksponeerida. Kjellin soovis ka eraldi lukustatavat ruumi oma kabinetiks.¹²⁰

Septembris toimus ülikooli valitsuses uus koosolek, kus osalesid rektor Henrik Koppel, kuraator Peeter Pöld, majandusjuht K. Luht, arhitekt Paul Mielberg, dotsent J. Mark, dotsent K. Ramul ja V. Vaga.¹²¹ Kunstiajaloo kabinetile otsustati aadressil Lai 36 asunud hoone teisel korrusel eraldada

---

Paulseni kiri H. Kjellinile, 7.09.1923. Göteborgi 300. aasta juubeli puhul oli 08.05.1923 avatud suur näitus, mille jaoks oli viis aastat tehtud ettevalmistusi ja uurimistööd, mh kirikukunsti, käsitöö, kunstikäsitöö, talupojakultuuri, kaubanduse, tööstuse jms aladel ([https://sv.wikipedia.org/wiki/Jubileumsutställningen_i_Göteborg_\(27.01.2022\)](https://sv.wikipedia.org/wiki/Jubileumsutställningen_i_Göteborg_(27.01.2022))). Kjellini plaanitud ekskursioon pidi algama 1. augustil laevareisiga aurikul Kalevipoeg Tallinnast Stockholmi. Rootsi pealinna plaanis ta tutvustada kaks kuni kolm päeva ning seejärel minna viieks päevaks Göteborgi. V. Vaga oli pärast Göteborgis käimist viibinud veel mõnda aega Stockholmis, elanud Rootsi Eesti saatkonna sekretäri Leopase juures ning teinud väljasõite linnaümbrusse, käinud ooperis ning ostnud raamatuid ja hulga postkaarte. VMA, HKF.305: Vaga kiri Kjellinile, 01.09.1923.

¹¹⁷ RA, EAA.6.361, l. 17–18: Kjellini kiri Tartu ülikooli valitsusele, 22.08.1923.

¹¹⁸ *Ibid.*

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ *Ibid.*

¹²¹ RR, HKB.79: Vaga kiri Kjellinile, 07.09.1923.

Kujutis 4. Kunstiajaloo kabineti asukoht Lai 36. Autor: Eduard Selleke, 1929. Tartu Ülikool, Kunstiajalooline fotokogu, B-95-483

kolm ruumi, mille kõrval asusid kaks joonistussaali ja arhitekt Mielbergi kabinet. Kaks ruumi olid Vaga hinnangul üsna pimedad ja kolmas liiga madal, kuhu osasid kunstiajaloo kabineti kõrgeid kappe panna ei saanud. Uued ruumid olid kindlasti hoopis kehvemad kui Rüütli tänava valgusrikkad ja avarad toad. Dotsent Mark nõudis koosolekul Rüütli tänava ruumide viivitamatut vabastamist, kuid Vaga seisis südikalt sellele vastu ja kolimine toimus alles 14. novembril.¹²²

¹²² RR, HKB.79: Vaga kiri Kjellinile, 14.11.1923.

Kjellini lahkumine ja tema loodud kunstiajaloo kabinet

Kjellin polnud end veel Tartus püsivalt sissegi seadnud, kui juba hakkas lahkumise peale mõtlema. 1922. aasta märtsis oli ta kandideerinud Malmö Muuseumi juhatajaks ja uuris hiljem mitmelt kolleegilt oma võimaluste kohta konkurssi võita.¹²³ 1922. aasta mais vastas talle Roosval, kellele Kjellin oli kurtnud, et ei tule Tartus majanduslikult toime.¹²⁴ Roosval oli üsna nõrдинud, et Kjellin Tartust juba lahkuda soovib, sest oli enda sõnul kulutanud selleks väga palju jõudu, “et saada Rootsi teadlane tähtsasse eelposti Balti piirkonnas.” 1922. aasta oktoobris polnud veel selgunud, kes Malmö muuseumijuhiks valiti, kuid Wrangel teatas talle, et Stockholmi kõrgkooli kunstiajaloo professor Osvald Sirén plaanib ametist loobuda, ning soovitas Kjellinil õppetooli juhataja kohale kandideerida.¹²⁵ Kjellini kirjadest kodus-tele ilmnevad pidevad rahamured. Tihti palus ta vennal korraldada oma võlgade maksmist¹²⁶ ning kaebas emale rahalise kitsikuse üle.¹²⁷ 1922. aasta oktoobris saatis vend talle Göteborgi muuseumijuhataja konkursi teate, kuid Kjellin oli sel ajal rohkem huvitatud Stockholmi professori kohast.¹²⁸

Kjellin jätkas dotsendistipendiumiga õppetööd ka Lundi ülikoolis.¹²⁹ Pärast intensiivset õppetööd Tartus 1922. aasta jaanuarist märtsini sõitis Kjellin tagasi Lundi ja jätkas seal aprillist juunini õppetööd ja üliõpilastega Skåne kirikute uurimist. 1922. aasta septembris ja oktoobris andis ta loenguid ja seminare Tartus, semestri teisel poolel aga sõitis jälle Lundi. Aasta lõpus otsustas ta Lundi ülikooli dotsentuurist ja Wrangeli assistendi ametist pooleks aastaks loobuda, soovides nähtavasti pühenduda täielikult

¹²³ VMA, HKF.305: Wrangeli postkaart Kjellinile, 14.03.1922; VMA, HKF.305: Kjellini kiri oma vennale Gunnarile, 27.03.1922. Konkursi võitis 1923. a kunstiajaloolane Ernst Felix Fischer (1890–1980). Uppsala Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja muusikaosakond (edaspidi UUB), Helge Kjellini arhiiv (edaspidi HKA).NC.999.534.A.1: H. Kjellini kiri O. Rydbeckile, 23.02.1923.

¹²⁴ VMA, HKF.305: Roosvali kiri Kjellinile, 24.05.1922.

¹²⁵ VMA, HKF.305: Wrangeli kiri Kjellinile, 01.10.1922. Juba mais 1921 oli O. Sirén esitanud puhkusetaotluse, et minna ekspeditsioonile Kaug-Itta, kuhu ta tegi järgnevaal aastail pikki uurimisreise. Õppetooli juhi kohalt lahkus ta 1923. a. Minna Törmä, “The 1920s: a decade of change in the life of Osvald Sirén”, *The shaping of art history in Finland. Taidehistoriallisia tutkimuksia* 36 (Helsinki: Taidehistorian Seura, 2007), 157–168.

¹²⁶ VMA, HKF.305: Kjellini kirjad oma vennale Gunnarile, 23.01.1922, 25.02.1922, 27.03.1922, jj.

¹²⁷ VMA, HKF.305: Kjellini kiri oma emale Josephinale, 26.05.1922.

¹²⁸ VMA, HKF.305: Kjellini kiri oma vennale Gunnarile, 27.10.1922.

¹²⁹ Rootsis ei olnud dotsendid sel ajal sarnaselt Saksa ülikoolide eradotsentidele palgalised töötajad, kuid nad võisid sissetuleku saamiseks kandideerida dotsentide jaoks mõeldud stipendiumile.

Tartu professorile.¹³⁰ Kogu 1923. aasta kevadsemestri veetis ta Tartus, kuid 1923. aasta sügissemestril oli ta uurimistööl Rootsis ja Taanis.¹³¹

Pärast eelmainitud intsidenti seoses kunstiajaloo kabineti kolimisega sai Kjellin piisava ettekäände lahkumiseks, millele ta juba Tartusse saabumise esimestest kuudest oli mõelnud, ja nagu näib, mida Rootsi ametikohtadele kandideerides ka konkreetsemalt plaanis. Olgu meenutatud, et kuigi Tartu ülikooli välismaalt kutsutud õppejõudude peamise ülesandena nähti eestlaste hulgast endale sobiva järglase koolitamist, valiti professorid viieks aastaks. Esialgul ahvatlevana tundunud väljakutse saada professoriks, hakkas pärast Tartusse saabumist oma meeldivust kaotama. Näib, et ka rahalised probleemid, laenu, mille tagasimaksmiseks professoripalgast ei piisanud, raskused viieliikmelise pere ülalpidamisega Tartus¹³² ja professori arvates ebapiisavad eraldised tema eriala arendamiseks, mis tähendas isiklike vahendite kasutamist uurimistööks ja reisideks,¹³³ olid põhjused, miks Kjellin juba varakult taas kodumaal töökohta otsima hakkas.

1924. aasta jaanuaris kirjutas Kjellin oma endisele kolleegile Tallgrenile, kes oli paar kuud tagasi Tartust lahkunud, sest oli valitud Helsingi ülikooli arheoloogiaprofessoriks.¹³⁴ Kuna eesti üliõpilastest polnud veel keegi magistritööd kaitsnud, rääkimata professoriks kandideerimise jaoks vajalikust doktorikraadist, tahtis Kjellin leida kedagi sobivat Soomest. Tallgren nimetas talle võimalikke kandidaate, kuid neil polnud kas erialast haridust (näiteks arhitekt Carolus Lindberg) või ei olnud nad tegelnud Põhja- ja keskaja kunstiga (näiteks kunstiajaloodoktor Onni Okkonen), mis oli nähtavasti Kjellini poolt seatud eeltingimus. Tallgren soovitas Kjellinil otsida enda järglaseks kedagi Rootsist, sest seal oli palju keskajauurijaid, kuid hoiatas kindlalt Saksa ja Ungari kandidaatide eest, kes olevat “täiesti võimatud Tartu oludes.”¹³⁵

27. veebruaril 1924 teatas Kjellin filosoofiateaduskonnale, et lahkub professori kohalt majanduslikel põhjustel alates 1. septembrist 1924.¹³⁶

¹³⁰ VMA, HKF.305: Kjellini postkaart oma abikaasale, 30.11.1922 ja kiri 02.12.1922.

¹³¹ RA, EAA.2100.5.960, l. 48p.

¹³² Enne 1923. a jõule kirjutas Kjellin oma vennale, et saab professorina vaid kolmandiku Rootsi aastapalgast, kuid elu on Tartus sama kallis kui Rootsis. VMA, HKF.305: Kjellini kiri oma vennale Gunnarile, 21.12.1923.

¹³³ Näitena olgu toodud Kjellini märkmed Karja kiriku uurimistööde tulude ja kulude kohta. Tulude poole peal oli haridusministeeriumi toetus ja pastori kogutud annetused kokku 56 702 marka, väljaminekud olid aga kokku 68 400 marka. Puuduoleva summa kohta kirjutas professor oma märkmikku: “võlg jääb maksta prof Kjellinile”. RR, HKB.79.

¹³⁴ Tallgren töötas Tartus 1920. a sügissemestril 1923. a lõpuni.

¹³⁵ VMA, HKF.305: Tallgreni kiri Kjellinile, 05.02.1924.

¹³⁶ RA, EAA.2100.2.353, l. 6: Kjellini kiri filosoofiateaduskonnale, 27.02.1924.

Järeltulijat soovitas ta endale otsida Rootsist, Taanist või Soomest, sest Eestis pole veel kedagi, kes võiks selleks sobida. Kjellini andmetel oli kunstiajaloo tudengeid 50 ringis, loenguid külastas umbes 70 üliõpilast. Ent seda, et mõni üliõpilastest kaitseb doktorikraadi ja jätkab tema tööd, võis loota alles kahe-kolme aasta pärast. See oli kahtlemata optimistlik hinnang.¹³⁷

Kjellini arvates pidi tema järglane olema võimeline õpetama üliõpilasi kõigis kunsti ja kunstiajaloo valdkondades, mitte olema kitsa ala spetsialist, ning uurima kohalikku arhitektuuri ja kunsti.¹³⁸ Ta eelistas oma järglasena mõnda Rootsi või Taani kandidaati, sest siis oleks saanud jätkata selle uurimissuunaga, millele tema oli juba aluse pannud. Samas rõhutas Kjellin, et Rootsi kandidaatidel on head töötamisvõimalused ja neid pole lihtne Eestisse meelitada. Taanis aga olevat Kjellini teada noori väljaõpetatud kunstiajaloolasi väga vähe, sest seal polegi veel kunstiajaloo õpetooli. Kjellin arvas, et Saksamaalt võiks vabalt leida sobivaid kunstiajaloolasi, kuid kuna seal tuli neil kitsamalt spetsialiseeruda kui väikeriikides, ei sobivat nad Tartusse kuigi hästi. Kuna sobivat järglast oli raske leida, lubas Kjellin tulla ise järgmisel aastal Eestisse üliõpilasi eksamineerima. Ta oli huvitatud ka Eesti arhitektuuri ja kunsti uurimise jätkamisest.¹³⁹ Kjellin oli loonud head eeldused kunstiajaloo õpetamiseks ning Eesti arhitektuuri- ja kunstiajaloo uurimiseks. Ta oli rajanud kunstiajaloo kabineti, kus oli tema enda sõnul paartuhat raamatut, umbes 6000 diapositiivi ja umbes 15 000 kunstipildist koosnevad kogud (fotod ja graafika).¹⁴⁰ Tegelikku kogude suurust aga on võimalik hinnata Tartu Ülikooli muuseumis säilinud inventari- ja kassaraamatute järgi. Juba 1922. aasta sügisel oli ta hankinud haridusministeeriumilt vahendid kollektsionäär E. Jürgenson-Waxeli joonistuste ja eksliibriste kogude soetamiseks¹⁴¹ ning kunstüingu Pallas umbes 20 000 raamatust, fotost, gravüürist ja reproduktsioonist koosneva, varem Liphartidele kuulunud kogu omandamiseks 1923. aasta algul.¹⁴² 1923. aastal omandas Kjellin kabinetile veel A. Grossi 3000 diapositiivist koosneva kogu.¹⁴³ Inventari- ja kassaraamatute järgi omandas pro-

¹³⁷ Jaanuaris 1933 Tartu ülikooli järgmise kunstiajaloo professorina tööle asunud Sten Karlingi üliõpilastest kaitses esimesena doktoritöö Armin Tuulse 1940. a.

¹³⁸ RA, EAA.2100.2.353, l. 70: Kjellini kiri ülikooli valitsusele 27.02.1924.

¹³⁹ *Ibid.* Kjellin jätkas Tartus üliõpilaste eksamineerimist ja uurimistööd Eestis veel kuni 1926. a ning avaldas Eesti kirikuarhitektuuri alased uurimused 1928. ja 1932. a. Pärast seda ta enam Eestiga seotud teemadega ei tegeleenud.

¹⁴⁰ *Ibid.*, l. 71.

¹⁴¹ Öie Utter, "Tartu Ülikool kunstivarade ajaloo", *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 1 (1975), 76.

¹⁴² RA, EAA.2100.6.368, l. 4: Kjellini kiri ülikooli valitsusele, 09.01.1923.

¹⁴³ RA, EAA.2100.6.368, l. 10: Koppeli kiri haridusministeeriumile, 26.03.1923.

fessor aastatel 1922–4 kunstiajaloo kabinetile kokku 17 655 fotot ja negatiivi, sh 4724 ühikut nn Eestimaa ehitus- ja kunstimälestusmärkide kogusse.

18. märtsil 1924 rahuldab haridusministeerium professor Kjellini lahkumisavalduse. 1924. aasta kevadel tegeles õppetöoga veel Kjellin, kuid sügisel pidid kunstiajaloo loengutega jätkama Aleksander Pridik ja Paul Mielberg. Kunstiajaloo kabineti juhatamise kavatses Kjellin loovutada Pärtel Baumanile.¹⁴⁴ Tartu ülikool pidas Kjelliniga läbirääkimisi professorina jätkamiseks.¹⁴⁵ 16. septembril 1925 nõustus Kjellin veel kaheks kuni kolmeks aastaks Tartusse jääma, kui tema kuupalka tõstetakse seniselt 37 000 margalt 50 000-le.¹⁴⁶ Ülikooli valitsus aga ei saanud sellega nõustuda,¹⁴⁷ sest haridusministeerium oli juba varem mõista andnud, et Kjellini palka ei saa tõsta.¹⁴⁸ 1926. aastal otsustas haridusministeerium kunstiajaloo professori kaotada, kuid ülikooli vastuseisu tõttu jõuti kompromisslahenduseni ning õppetool jäeti määramata ajaks vakantseks.¹⁴⁹ Kunstiajaloo kabinetti ei likvideeritud ning alates 1924. aasta sügisest¹⁵⁰ töötasid seal üliõpilased Vaga ja Saarmann. Viimase ülesandeks oli korrastada kunstiühingult Pallas saadud kogud – olles töö lõpule viinud, tuli tal 1925. aasta kevadel lahkuda,¹⁵¹ kuid ka Vaga töökoormus kabinetis vähenes.¹⁵²

Professor Kjellin viis Tartust lahkudes kaasa kunstiajaloo kabineti materjale, mida ta vajas oma uurimistööde kirjutamiseks. Pärast korduvaid palveid tagastas Kjellin 1927. aasta märtsis ja novembris osa materjale.¹⁵³ Kjellinile laenatu tagasisaamisega oli probleeme ka Õpetatud Eesti Seltsil.¹⁵⁴ Rootsi Riigiarhiivis leidub veel üsna palju Tartu ülikooli kunsti-

¹⁴⁴ RA, EAA.2100.2b.35, l. 37: Kjellini kiri filosoofiateaduskonnale, 30.05.1924.

¹⁴⁵ RA, EAA.2100.2b.35, l. 40: Filosoofiateaduskonna dekaani Jaan Jõgeveri kiri Kjellinile.

¹⁴⁶ RA, EAA.2100.2.353, l. 107: Kjellini kiri ülikooli valitsusele, 16.09.1925.

¹⁴⁷ RA, EAA.2100.2.353, l. 108: H. Koppeli kiri Kjellinile, 30.09.1925.

¹⁴⁸ RA, EAA.2100.2.353, l. 91p: Haridusministeeriumi teaduse ja kunsti osakonna juhataja G. Ney kiri ülikooli valitsusele.

¹⁴⁹ Eller, "Tartu Ülikooli osast eesti kunstiteaduses 1920–1930-ndail aastail, I", 70.

¹⁵⁰ RA, EAA.2100.2b.35, l. 42: Filosoofiateaduskonna dekaani Jaan Jõgeveri kiri ülikooli valitsusele.

¹⁵¹ RA, EAA.2100.2b.35, l. 52.

¹⁵² RA, EAA.2100.5.287, l. 20: 1925. a asus Vaga tööle Kõrgema Kunstikooli Pallas kunstiajaloo lektorina. Mart Eller, "Kolme sajandi mees", *Vana Tallinn* 11 (15) (Tallinn: Estopol, 2001), 159.

¹⁵³ RA, EAA.2100.5.287, l. 29 jj: Kirjas palus ta luba jätta novembrini enda kätte 121 mõõdistusjoonist, 30 väljakirjutust arhiivist ja 453 fotot (koostatud nimekirjas on kohanime järel fotode arv).

¹⁵⁴ 1929. aastal nõudis ÕESi kunstiajaloo ja muinsussektsooni sekretär Alfred Vaga Kjellinilt tagasi Eesti kirikute ja neis asuvate varade kohta käivad materjale. Mari

ajaloo kabineti ja Õpetatud Eesti Seltsi templiga fotosid.¹⁵⁵ Rahvusarhiivis hoitavatest kunstiajaloo kabineti joonistest ja plaanidest on 1922.–4. aastaga dateeritud 102 joonist,¹⁵⁶ samas kui Rootsi Riigiarhiivi Helge Kjellini Balti kogus on väid väike osa sama perioodi jooniseid (17 tk).¹⁵⁷ Seepärast võib arvata, et 1927. aasta novembris tagastas Kjellin Tartu ülikoolile suurema osa mõõdistusplaanidest, kuid suure osa fotodest (millest enamik võivad olla duplikaadid) jättis tagastamata.¹⁵⁸ Suure tõenäosusega jättis Kjellin tagastamata kõik Eesti kunstimälestiste kirjeldused ja väljakirjutused arhiividest, mida Stockholmis on rohkelt, kuid mida Tartu ülikooli arhiivis ei leidu üldse.

Kokkuvõte

Kjellini tegevus Tartu ülikooli esimese kunstiajaloo professorina ei erine nud palju teistest välismaalt kutsutud ajaloo- ja humanitaarteaduste õppejõududest. Sarnaselt oma kolleegidele tundis ta oma õlule langenud vastutuse raskust, mis kaasnes äsja iseseisvunud riigi rahvusülikoolis uutele erialadele vundamenti rajamisega. Talle esitatud ootused oli kõrged, tulemuste saavutamiseks antud aeg lühike ja rahalised võimalused piiratud. Kuigi professorid valiti viieks aastaks, polnud Kjellini lühem viibimine Tartus midagi erakordset – ka arheoloogiaprofessorid A. M. Tallgren ja rootslane Birger Nerman jäid õppetoolile vaid kolmeks aastaks. Lühikest professori kestust arvestades on Kjellini saavutused siiski märkimisväärsed.

1922. aastal tuli Kjellinil kunstiajaloolaste koolitamisega alustada nulist, sest lähtudes oma Rootsi ülikoolides saadud erialasest haridusest ja

---

Nõmmela, “Miks ei järgnenud Alfred Waga raamatule “Eesti kunsti ajalugu I” teist ja kolmandat osa?“, *Tuna*, 4 (2002), 48.

¹⁵⁵ Fondikirjelduses on fotode ja postkaartide koguarvuks märgitud 3448. Arhiivifond on korrastamata ning fotod asuvad muude materjalide vahel.

¹⁵⁶ RA, EAA.2100.18: Kunstiajaloo kabinet.

¹⁵⁷ Ulla Ehrensvärd, “Topographica Estoniae. Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar / Handgezeichnete Karten und Zeichnungen von Estland in schwedischen öffentlichen Sammlungen”, *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat / Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia*, 12, 1991–1999 (Stockholm, 2001).

¹⁵⁸ Kunstiajaloo kabineti varade saatusest on kirjutanud M. Eller, T. Ilomets ja E. Kangor. Mart-Ivo Eller, “Kunstiajaloolased Tartu Ülikoolis 1940–1989”, *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, 7 (1994), 63–110; Tullio Ilomets, “Tartu Ülikooli kunstiajaloo kabineti rännulugu ja Karl Eduard von Lipharti foto- ja reproduktsioonide kollektiooni saatus”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 45 (2017), 221–242; Kangor, “Art Historical Photograph Collection of the University of Tartu”.

kogemustest ning kaasaegsetest teadusideaalidest, pidi ta kunstiajaloo õpetamise Tartu ülikoolis ning Eesti arhitektuuri ja kunsti uurimise võrreldes varasemaga ümber mõtestama. Viimasega polnud Tartu keiserliku ülikooli muinasteadlased-esteetikud üldse tegelnud. Saksakeelsetest maadest alguse saanud “uue” kunstiajaloo sisuks oli oma uurimisobjektide võrdlev uurimine ning rahvuslik ideoloogia, ühe maa ja rahva kunstiajaloo terviklik käsitlemine ning selles avalduvate väliste mõjude eristamine. Sellise kunstiajaloo instrumentideks olid tekstiallikate kõrval kõikvõimalikud pildikogud, millest kahtlemata oli ühel olulisemal kohal fotograafia. Fotod võimaldasid täpselt taasesitada uuritavat objekti ning selle iseloomulikke detaile, kuid ei asendanud siiski vajadust kunstiteoseid ja arhitektuuri vahetult tundma õppida. Seepärast olid kunstiajaloo õpetamisel ja uurimisel tähtsad nii muuseumid kui ka ringreisid piirkonna ajaloolise ehituskunstiga tutvumiseks. Vahetult kunstiteoseid uurides, detailselt kirjeldades ning iseloomulikke detaile ja tunnuseid dokumenteerides, st joonistades või pildistades, koguti andmeid kameraalse võrdleva uurimistöö jaoks, mis baseerus kunstiajalookirjandusele, sh võrdlevale välismaise arhitektuuri ja kunsti pildimaterjalile. Selliseid kogusid loodi alates 19. sajandi keskpaigast kunstiajaloo õppetoolide juurde saksakeelsetes maades, nende eeskujul Rootsis ja nüüd Kjellini juhtimisel ka Eestis.

Kunstiajaloo õpetamiseks ja Eesti kunsti uurimiseks loodud kunstiajaloo kabineti pidi Kjellini visiooni järgi saama kohalik uurimiskeskus, kuhu esialgu hakati koondama materjali Eesti linnade ja maakirikute kohta. Keskaegsele kirikuarhitektuurile ja sakraalkunstile keskendumine tulenes Kjellini isiklikest uurimishuvidest, mis ühtisid sel ajal paljude Rootsi ja Põhja-Saksamaa kunstiteadlaste huvidega. Kunstiajaloo kabineti kogudest, mis Kjellini Eestis viibimise ajal Tartusse koondati, ilmneb eriline huvi Eesti läänepoolse osa, Läänemaa ja saarte keskaegse kirikuarhitektuuri vastu. Siit lootis Kjellin leida Rootsi, st keskajal peamiselt Gotlandi saarelt lähtuvaid mõjusid, mida ta oma uurimustes käsitles. Samas mõistis professor, et eestlaste jaoks seostus kohalik keskaegne arhitektuuri- ja kunstipärand selle loojate, Eesti alal valitsenud võõrvõimude ja baltisakslastega. Seepärast apelleeris ta oma eriala propageerides uue rahvusriigi püüdlustele sarnaneda kaasaegsete nn kultuurrahvastega (sh rootslastega), kes oma riigi territooriumil asuva arhitektuuri- ja kunstipärandi eest hoold kandsid. Muinsuskaitse põhimõtted polnud sel ajal veel laiemalt eestlaste teadvusse jõudnud. Eesti Vabariik sai esimese muinsuskaitseaduse alles 1925. aastal ning selle jõustamisega oli tõsiseid raskusi. Ilma Kjellini ja Tallgreni ettevalmistava tööta poleks saanud järgnevatel aastakümnetel kujuneda tänaseni püsivad muinsuskaitse institutsioonid.

Kunstiajaloo kabineti juurde Kjellini poolt kogutud rikkalikud ja metoodiliselt koostatud Eesti arhitektuuri- ja kunstimälestusmärkide pildikogud on siiani suureks väärtuseks meie muinsuskaitsele, sest dokumenteerivad uurimisobjektide seisukorda mitte ainult enne Teise maailmasõja käigus tekkinud purustusi, vaid ka 1920.–30. aastate ümberehituste ja lammutuste eelnenud ajal. Kjellini Rootsis asuvates arhiivides säilinud üliõpilaste koostatud kirjeldused ja joonistused pakuvad samuti võimalust selgitada uuritava objekti olemasolu või seisukorda kirjelduse ajal ning on seepärast väärtuslikud. Kunstiajaloo kabineti slaidikogud, mis sisaldavad peamiselt Euroopa kunsti ja arhitektuuri reproduktsioone, osalt fotokoopiaid raamatute illustratsioonidest, omavad tähtsust vaid kaasaegse kunstiajalooõpetuse rekonstrueerimisel. Kunstiajaloo kabineti kogusid kasutasid õppe- ja uurimistöös innukalt nii Vaga kui ka hilisemad kunstiajaloo õppejõud, professorid ja uurijad. Näiteks võib kahelda, kas järgmisel Rootsist tulnud kunstiajaloo professoril Sten Karlingil oleks õnnestunud juba 1936. aastal avaldada mahukas (ligi 400 lk) ja rikkalikult illustreeritud monograafia Narva arhitektuuriajaloo kohta,¹⁵⁹ kui ta poleks saanud kasutada Kjellini kogutud materjale.

Professionaalsete eesti kunstiajaloolaste koolitamisel ei olnud Kjellini professor esmapilgul kuigi tulemuslik. Kolme aasta jooksul oli tal üle 100 üliõpilase, kellest umbes kolmandik sooritas kunstiajaloo lõpueksami. Kõige suuremas ulatuses õppisid kunstiajalugu ja tegid lõpueksami seitse üliõpilast: Irene Otilie Thomson (ab. Sepp, 1898–1974), Elsbet Markus (ab. Parek, 1902–85), Helmi Saarmann (ab. Saadre, 1901–89), Elfriede Simenson (Epp Siimo, 1904–91), Eva Pedriks (ab. Niinivaara, 1901–2000), August (Ajas) Kruus (1902–84) ja Voldemar Vaga. Seejärel tekkis neil võimalus kaitsta kunstiajaloo magistrikraadi. Selleni jõudsid aga vaid kaks üliõpilast: Vaga (“Die Architekten der Dorpater Universität”, 1926)¹⁶⁰ ja Simenson (“Die Hermansfestung in Narwa. Beschreibung und Baugeschichte”, 1928). Markus esitas küll magistratöö Järvamaa keskaegsetest kirikutest, kuid see jäi kaitsmata.¹⁶¹ Keskmises ulatuses tegid kunstiajaloo lõpueksami 13 üliõpilast: Theodora (Jevdora) Karro (ab. Leitmann/Leitma, 1899–1944), Amanda Hallik (ab. Oll, 1901–88), Agnes Stahl (snd 1893, ab. 1930–4 Puksov), Hilda (Iroida) Mühlberg (ab. Kauri, 1901–90), Magda(lene) Ehrenwert (Erenurm, 1897–1946), Helene Masing (snd 1901, ka Masen), Linda Antje

¹⁵⁹ Sten Karling, *Narva: eine baugeschichtliche Untersuchung* (Tartu: J. G. Krüger, 1936).

¹⁶⁰ Magistratöö põhjal ilmus uurimus Voldemar Vaga, *Tartu ülikooli arkitektid* (Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing, 1928).

¹⁶¹ Kjellin kasutas E. Pareki magistratööd oma Eesti kodakirikuid käsitlevas uurimuses. Helge Kjellin, *Die Hallenkirchen Estlands und Gotland* (Lund: C. W. K. Gleerup, 1928).

(1902–89), Gustav Saar (1901–30), Jaan Pert (1899–1953), Harry Mora (Harri Moora, 1900–68), Ferdinand Leinbock (Linnus, 1895–1942), Bertha (Berta) Elfriede Treufeldt (ab. Helk) ja Hilda Rosalie (Haldi) Sule (ab. Teder, 1902–93). Kõige väiksemas ulatuses tegid kunstiajaloo lõpueksami seitse üliõpilast: Elfriede Therese (Elts) Möllits (ab. Mägi, 1901–89), Adelaida Lemberg (1904–86), Hilda Tabba (ka Tabba, ab. James, 1902–67), Selma Eleonore Mitt (snd 1902, ab. Lipp), Sigrid Helene Elsbeth von Narbutt (1903–45), Hildegard Pilli (ab. Terras, 1901–60) ja Julie Rõks (ab. Mihkla, 1900–88).¹⁶²

Kjellini õpilastest oli tuntuim ja erialaselt edukaim kunstiteadlane ja hilisem Tartu ülikooli professor V. Vaga. Kunstiajaloolane sai ka E. Parekist, kes pärast Siberist asumiselt naasmist töötas Pärnu muuseumi direktorina ja A. Kruusist, kes töötas Eesti Kunstimuuseumis. Kuigi E. Siimo kaitses kunstiajaloo magistrakraadi, asus ta esialgu tööle pedagoogina ning tegutses hiljem hoopis arhiivinduse alal ja oli pikka aega Tallinna Linnaarhiivi juhataja. Õpetajana töötas esialgu ka Soome keeleteadlane Martti Niinivaaraga abiellunud Pedriks, kes asus elama Helsingisse ja töötas pärast sõda Helsingi ülikooli eesti keele ja kirjanduse lektorina. Õpetajatena asusid kunstiajaloo lõpetajatest tööle veel I. Sepp (hilisem Tartu Riikliku Ülikooli vene keele õppejõud), T. Karro, H. Kauri, M. Erenurm, S. Lipp, H. Terras ja J. Mihkla. Kjellini õpilaste hulgas olid ka noorelt surnud kirjanusteadlane G. Saar, arheoloog H. Moora, etnoloog F. Linnus, kunstikriitik J. Pert, ajakirjanik ja Ameerika Hääle toimetaja A. Lemberg, Chicago ülikooli professor H. Tabba (James) ja raamatukogutöötaja, kunstnik K. Tederi abikaasa H. Teder.

¹⁶² Kjellini üliõpilaste märkmiku ja ankeetide andmeid täpsustasin Rahvusarhiivi koostatud andmebaasi "Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944" (edaspidi AA, <http://www.ra.ee/apps/andmed/index.php/site/aaat> (17.06.2022)) abil. AA-s on ära toodud matriklinumber, perekonnanimi ja eesnimi/-nimed (abielunimed), rahvus (mitte-eestlastest üliõpilastel), sünniaeg, sünnikoht, isanimi ja isa tegevusala, keskhariduse omandamise koht ja aasta, õpitud eriala(d) ja õpingudaatumid Tartu ülikoolis ning teistes kõrgkoolides, teaduskraadid, teaduskraadi(de) omandamiseks kaitsitud töö(de) pealkiri (pealkirjad); Tartu ülikooli juures tegutsenud üliõpilasorganisatsiooni nimi, mille liige oli antud isik, surmaaeg, surmakoht, eluloolised andmed, viited kasutatud kirjandusele, teised matriklinumbrid (isikutel, kes olid immatrikuleeritud ka enne 01.12.1919). Kõikide isikute kohta kõiki andmeid esitatud ei ole ja andmebaasis esineb ka ebatäpsusi. Kjellini märkmiku ja ankeetide järgi sisestasin üliõpilaste leidmiseks andmebaasi perekonnanime või sellega sarnaneva nime. Perekonnanime täpsustamiseks kasutasin ka genealoogilist võrguandmebaasi Geni (<https://www.geni.com> (17.06.2022)) ja Eesti Isikuloolist Indeksit (<https://www.nimed.ee> (17.06.2022)). Isikuandmete täpsustamiseks ja täiendamiseks kasutasin Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti biograafilist andmebaasi ISIK (<http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/> (26.05.2017)) ja Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu väliseesti isikuloolist andmebaasi VEPER (<http://isik.tlulib.ee> (17.06.2022)).

Enamik Kjelleni käe all õppinuist olid naisüliõpilased, kellest paljud leidsid pärast ülikooli lõpetamist tööd ajalooõpetajatena. Kas mõni neist mõjutas oma õpilasi rohkem huvi tundma ka kunstiajaloo vastu või isegi püüdlema ülikoolis kunstiajaloolaseks saada, vääriks eraldi uurimust. Kui võrd Kjellini juures omandatud teadmiste edasiandmine õpilastele aitas kaasa Eesti alade ajaloolise arhitektuuri ja kunsti väärtuse teadvustamisele ühiskonnas laiemalt, on samuti huvipakkuv, kuid keeruline uurimisülesanne edaspidiseks. Kjellini kõige olulisemaks panuseks on püsiva kunstiajaloo õpetuse rajamine Tartu ülikoolis. Olgugi et õppetool jäi mitmeks aastaks vakantseks, jätkati ülikoolis kunstiajaloo õpetamist ka edaspidi, ning kui õppetool 1931. aastal uuesti avati, kutsuti uus professor taas just Rootsist. Kunstiajaloo kabineti rajamisega oli Kjellin loonud tulevastele kunstiajaloolastele suurepärased eeldused Eesti ala kunstiajaloo uurimiseks.

MÄRKSONAD: Tartu ülikool; kunstiajalugu; Tor Helge Kjellin; kunstikogud; kunstiteadus

EERO KANGOR on Tallinna Linnaplaneerimise Ameti muinsuskaitse osakonna juhtivspetsialist ja Eesti Kunstiakadeemia kunstiteaduse doktorant, kunstiajaloo magister.*

ABSTRACT: *“After all, art history is a new discipline at this university”. Establishment of the cabinet of art history at the University of Tartu*

The aspiration for truth that was a feature of the Age of Enlightenment was also a driving force for studying Baltic history, and for describing and drawing old buildings and ruins. This activity became more systematic in the next century, when the Baltic educated *literati* established learned societies. However, when the University of Tartu was reopened in 1802, the professor of aesthetics and related subjects focused on classical antiquity and neglected local art history. It was only in 1919, when the university was reorganised as a national institution of the independent Republic

---

* Kirjavahetus: e-post: eerokangor@gmail.com; eero.kangor@tallinnlv.ee.

of Estonia, that a separate chair was established for art history. The competition for the first professor of art history resulted in the invitation of a Swedish art historian Tor Helge Kjellin (1885–1984), who launched the systematic study of local mediaeval heritage, especially churches. His arrival in Tartu in 1922 can be considered the starting point of the professionalisation of the research of Estonian art history.

Estonian art historiography has been studied sporadically since the 1960s, with only a few articles published before the 2010s on the beginnings of professional art history education at the University of Tartu. The Soviet occupation of Estonia made it impossible to travel abroad to study Helge Kjellin's written legacy in Swedish archives. After the restoration of Estonia's independence, a new interest in Estonian art historiography emerged. The leading researchers of Estonian art historiography have been Juta Keevalik and Professor Krista Kodres, who have inspired me to study the 1920s.

In 1919, following the example of the Nordic countries, a 'chair of aesthetics and general history of art' was also established at the University of Tartu. Yet it was not until the Estonian state had acquired part of the art collection of the Liphart Baltic German noble family that the competition for the chair of art history was launched in June of 1920. A year later, the Viennese professor Josef Strzygowsky was elected as the first professor of art history, but since he declined, the next candidate in the competition, the art history docent from Lund University, Helge Kjellin, was invited. He arrived in Tartu the next year, on 17 January 1922. On 23 January, he already appealed to the university rector to allocate rooms for his *art history seminar*:

After all, art history is a new discipline at this university and so the university library is not stocked well enough with special literature on art history. Therefore, I have brought with me my own library [...], and picture collection (photographs, slides, etc).¹⁶⁴

Professor Kjellin pointed out that the art history seminar should also be provided with drawings and graphic art collections for the students to study different artistic techniques. He mentioned 15 chairs for students as part of the furniture needed for the seminar. However, a week later it turned out that about 40 students had registered for his seminars and about 100 wished to attend his lectures, most of them girls who thirsted for knowledge. In Estonia, art history was still regarded as a subject of general knowledge for the educated elite, rather than the scientific study of art,

¹⁶⁴ Kjellin's letter to the university government on 23 January 1922. Estonian National Archives, EAA.2100.5.361, p. 1.

Kunstwissenschaft, which German scholars envisioned and had aspired to since the end of the 19th century, with the most important centres at the universities of Berlin and Vienna. However, it was precisely this *new* scientific (or academic) art history that Kjellin wanted to establish in Tartu.

Kjellin directly linked Tartu to Berlin. He had studied at Uppsala University with the Swedish art historian, then a docent, Johnny Roosval, and later at Lund University with Professor Ewert Wrangel. In turn, Heinrich Wölfflin and Adolph Goldschmidt were Roosval's professors in Berlin. Roosval wanted to shape Swedish art history according to the German model. He inspired his students to choose Swedish mediaeval art as their subject, and Kjellin was one of the students who followed his advice. After graduating from Uppsala University in 1913, Kjellin worked at museums in Stockholm and Malmö, but was then invited by Wrangel to continue his studies in Lund where he also defended his doctoral thesis in 1917. Kjellin concentrated on the study of mediaeval Swedish churches. In Estonia as well, he wanted to discover the mediaeval influences from the island of Gotland on the churches in the Old Livonian island of Ösel and the county of Wiek (the western part of Estonia).

Kjellin managed to engage at least some of his Estonian students to help him with his scholarly pursuits. In fact, the University of Tartu's study system at that time encouraged students to already practice research methods in their first years. Seminars had a significant role in the teaching of art history at the beginning of the 20th century. Kjellin gave students practical exercises in the art history seminars at Tartu, e.g. they had to describe neoclassical buildings in the city of Tartu. Later they would catalogue the university library's graphic collections. In seminars, they would present a paper on a chosen or given subject, but they would also discuss papers presented by their fellow students. During summer vacation, some students had the opportunity to put their knowledge into practice by helping Kjellin to describe churches in Saaremaa. Some more able students, who chose art history as their main subject, would even conduct independent research at archives in Tartu, Tallinn, and Riga, where they would also collect (photo)graphic and descriptive material on historic buildings and art.

Kjellin already left the chair in Tartu in September of 1924 for financial reasons. The University of Tartu could not pay Kjellin the salary he requested because it was more than the Ministry of Education allowed. Foreign professors received larger salaries than Estonian professors anyway. Kjellin agreed to examine his students in 1925 as well and reviewed a few of his students' master's theses in 1926 and 1928. He also continued his

research on Estonian medieval architecture and published a few studies in 1928 and 1932, but later dropped Estonian subjects from his fields of interest.

As mentioned before, Kjellin had ca 100 art history students. A third of them took the final exam in art history. Only seven of them sat the exam at the most difficult level, which allowed them to defend a master's degree in art history. Of these seven, only two defended their degree and only one of them – Voldemar Vaga – went to work as an art historian and later became Professor of Art History at the University of Tartu. Many of the female students who studied art history with Kjellin became history teachers in schools.

However, Kjellin's contribution to the study and teaching of art history, but also heritage conservation in Estonia, is fundamental. Together with the archaeology professor Aarne Michael Tallgren, he prepared the draft of the first heritage conservation law in Estonia, which was passed in the Estonian parliament in 1925. The study collections – photographs, slides, measurement drawings, and descriptions of the art history seminar (later *cabinet*) have retained their scholarly value even today. Although the chair of art history was left vacant starting from 1925, Sweden was once again the place from where the second professor of art history – Sten Ingvar Karling – was invited to Tartu in 1932. Kjellin had created excellent teaching conditions for the new professor and for future students to study art history at the University of Tartu.

KEYWORDS: University of Tartu; art history; Tor Helge Kjellin; art collections; Kunstwissenschaft

EERO KANGOR is Leading Specialist in the Heritage Conservation Office of the Urban Planning Department of Tallinn City Municipality and PhD candidate at the Institute of Art History and Visual Culture of the Estonian Academy of Arts; MA in art history.*¹⁶⁵

---

* Correspondence: e-mail: eerokangor@gmail.com; eero.kangor@tallinnlv.ee.